

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

ZILVER

EEN LAM OP HET

1
WINTER
2011

4 | Lutherse interieurs

Het lutherse geloof heeft een eigen Nederlandse identiteit ontwikkeld. Maar de rijke beeldtaal dreigt te verdwijnen.

8 | 10 jaar kunstnetwerk

Wat doe je met een rottende haai op sterk water? Collectiebeheerders van hedendaagse kunst hebben veel van elkaar opgestoken.

12 | Verknipte ketels

Een eindje buiten het Romeinse Rijk was er eens iemand, en die gooide 1417 stukjes brons in een sloot. Maar waarom, in Jupitersnaam?

FOTO ARC L. DE JONG

32 | Erfgoedtoerisme

Monumentenzorg schenkt nog weinig aandacht aan cultuurtoerisme. Duurzaam is het toverwoord.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | De radiotelescoop van Dwingeloo
- 15 | Een landelijke Interieurwacht
- 16 | Anthony van Dam
- 18 | Kijk! 100.000 x kunst
- 20 | Slapen in een spieker
- 22 | Drie Dingen

- 23 | Bf 109 G & Ju-88
- 24 | Pretoria
- 26 | Scheepsrampen rond Texel
- 29 | Aangenaam Kennis Te Maken: 3 verfexperts
- 30 | De mijn van Rijckholt
- 34 | Publicaties
- 36 | Actueel Erfgoed

Foto voorzijde Luthers avondmaalzilver werd vaak gedecoreerd met het Lam Gods, zoals dit zilver uit Monnickendam. Zie pagina 4.

Alles wat los en vast zit

Sinds 1 januari is het werkterrein van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verbreed. Voorheen richtten wij ons alleen op de bescherming van het onroerende erfgoed: monumenten, archeologie en cultuurlandschap. Voortaan gaat onze aandacht ook uit naar de bescherming van het roerende erfgoed: beeldende kunst en kunstnijverheid. Ook is het beheer van de kunstcollectie van het Rijk aan ons opgedragen. Kortom, het stimuleren van de zorg voor het roerende en onroerende erfgoed op rijksniveau is bij elkaar gebracht.

De bescherming van het roerende erfgoed was tot voor kort het werkterrein van onze zusterinstelling, het Instituut Collectie Nederland. Op 31 december is dat instituut opgehouden te bestaan. Door een fusie met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt er bezuinigd op bedrijfsvoering en op huisvesting. Maar de primaire taken van het instituut worden onverkort voortgezet: nieuwe kennis ontwikkelen om ons roerende erfgoed te bewaren, die kennis verspreiden, en het beheer van de kunstcollectie.

Het regeerakkoord van het nieuwe kabinet geeft nog eens aan dat de rijksoverheid het als een belangrijke taak ziet om ons culturele erfgoed te beschermen en te behouden. Alle uitvoerende taken die daarbij horen, zijn nu ondergebracht bij de Rijksdienst in Amersfoort. Door de zorg voor het roerende en onroerende erfgoed bij elkaar te brengen kunnen we integraal adviseren. Voortaan is het één instelling die anderen bijstaat in de bescherming van een monument met niet alleen de 'nagelvaste' onderdelen, maar ook met de losse onderdelen van het interieur: alles wat los en vast zit.

Neem de Lutherse kerken uit het openingsartikel van dit nummer. De Lutherse symbolen zijn niet alleen terug te vinden in de vloer van de kerk en de windwijzer. Of in de doopboog en het orgel. Nee, ook een los interieuronderdeel als het avondmaalzilver hoort bij het ensemble. Roerend en onroerend vormen één onlosmakelijk, historisch geheel.

Ik wens u veel leesplezier.

CEES VAN 'T VEEN
directeur

SITE VERBETERD

Sinds de fusie op 1 januari is de informatie van de website van het Instituut Collectie Nederland toegankelijk via www.cultureelerfgoed.nl. In eerste instantie door ernaar te linken. In de loop van het jaar zal steeds meer informatie daadwerkelijk op [cultureelerfgoed.nl](http://www.cultureelerfgoed.nl) zelf te vinden zijn. Overigens is deze site van de Rijksdienst eind 2010 op een aantal punten verbeterd. Uit onderzoek bleek bijvoorbeeld dat de gebruikers sommige gegevens slecht konden vinden. Daarom hebben we een nieuwe indeling gemaakt: Monumenten, Archeologie en Landschap. Daar is sinds 1 januari Roerend erfgoed aan toegevoegd. Verder is nu veel informatie over de kennis die de dienst in huis heeft ook toegankelijk via de specialismen. Dit onderdeel breiden we de komende tijd uit.

ERFGOEDBREED WAARDEREN

Het Nationaal Archief, de Rijksgebouwendienst en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gaan gezamenlijk vraagstukken rondom de waardering van het culturele erfgoed onderzoeken. Daartoe hebben zij op 15 november op Paleis Soestdijk een overeenkomst ondertekend, samen met destijds nog het Instituut Collectie Nederland. De voorkeur gaat uit naar het bestuderen van nieuw, omstreden, onbekend of bedreigd erfgoed. De waarde van dit type erfgoed staat namelijk vaak ter discussie en de behoefte aan geobjectiverde waarderingscriteria is daardoor groter.

SYMPOSIUM DUURZAAMHEID EN ENERGIE

Duurzaamheid. Het lijkt iets nieuws, maar het idee erachter is even oud als de monumentenzorg zelf. Zo niet ouder. Duurzaamheid betekent rekening houden met het milieu door verantwoord om te gaan met materiaal, energie en water. Deze wijze van omgaan is binnen de monumentenzorg niets nieuws. Voor een deel zijn monumenten al duurzaam. Voor een deel ook niet en valt er mogelijk wat te verbeteren. Maar hoe doe je dit met oog voor monument én milieu? Daarover houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op 12 oktober een symposium in congresgebouw De Doelen in Rotterdam. Energie steken in duurzaamheid. Het kan, ook bij monumenten. Aanmelden kan vanaf het voorjaar via www.cultureelerfgoed.nl.

Zonnepanelen staan vaak ter discussie

FOTO DINGENA MOI

FOTO GEMEENTE UTRECHT

EVALUATIE ARCHEOLOGIE-WET

Momenteel onderzoekt een bureau hoe de Wet op de archeologische monumentenzorg in de praktijk werkt. Aan de hand van de resultaten zal de directie Cultureel

Erfgoed van het Ministerie van Cultuur in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de wet evalueren. Eind dit jaar biedt staatssecretaris Zijlstra de evaluatie aan de Tweede Kamer aan. De wet is in september 2007 in werking getreden. Nadere informatie op www.cultureelerfgoed.nl.

BAKEN AAN DE IJSEL GERESTAUREERD

In november plaatste de wethouder van Deventer behendig het haantje op de toren van de Lebuïnuskerk. De handeling symboliseerde de tijdige afronding van de restauratie, waaraan het Rijk 2,8 miljoen euro subsidie had bijgedragen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft geadviseerd zowel bij het vervangen van versleten natuursteen in raamtraceringen en van pinakels, als bij de restauratie van de klokkenstoel. De oude betonconstructie werd vervangen door een nieuwe carillonopstelling. De inwoners van Deventer mogen weer trots zijn op hun baken aan de rivier.

De gerestaureerde Lebuïnuskerk

MONUMENTEN-REGISTER ONLINE

Sinds november valt het Monumentenregister via www.cultureelerfgoed.nl te raadplegen. Deze website bevat de gegevens van alle monumenten in Nederland die door het Rijk zijn aangewezen als beschermd monument.

PERSONELE VERSCHUIVINGEN BIJ DE RIJKSDIENST

- Door de fusie met het Instituut Collectie Nederland heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed er op 1 januari 84 medewerkers bij gekregen, verdeeld over Amersfoort, Amsterdam en Rijswijk. Sinds 1 januari heeft de dienst dus vier vestigingen; behalve de drie genoemde ook een in Lelystad.
- Veldarcheoloog Axel Müller heeft de Rijksdienst op 1 december verlaten.

WEES ER SNEL BIJ: BRIM 2011

Op 1 januari is de vernieuwde instandhoudingsregeling in werking getreden, het *Besluit rijkssubsidieering instandhouding monumenten 2011*. Subsidie kan van 15 januari tot en met 31 augustus worden aangevraagd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De aanvragen worden in volgorde van binnenkomst behandeld. Hierbij is de dag van binnenkomst van belang, niet het tijdstip. Het beste kunnen aanvragen op zaterdag 15 januari van 9 tot 14 uur worden afgegeven in het gebouw van de Rijksdienst in Amersfoort, Smallepad 5. Naar verwachting zal het budget namelijk snel zijn toegekend. Het is daarom raadzaam een aanvraag zo snel mogelijk in te dienen. Nadere informatie, ook over de wijze van indienen, op www.cultureelerfgoed.nl en www.monumenten.nl. Bovendien zullen we het daar melden als het budget geheel is toegekend.

EERSTE MONUMENT FLEVOPOLDER

Op 11 september is het eerste gebouwde rijksmonument van de Flevopolder aangewezen: het gemaal H.J. Lovink in Dronten. Het gebouw uit 1957 is ontworpen door architect Dirk Roosenburg en werd ingezet om de oostelijke Flevopolder leeg te pompen. Het is vernoemd naar voorzitter H.J. Lovink van de staatscommissie die de landbouwkundige en economische kant van de inpoldering behandelde. Gemaal Lovink onderscheidt zich door zijn modernistische vormgeving met bijzondere betonconstructie, elektrische installatie en het reliëf *Land en water* van kunstenaar J.M. Roosenburg boven de entree. Daarop schudden een visser en een boer elkaar de hand.

In de lutherse kerk in Kampen staat een preekstoel met een opvallende zwaan, het bekendste symbool in het lutherse geloof

Martin Luther op een tekening in de lutherse kerk van Monnickendam

Het unieke van lutherse kerkinterieurs

Een zwaan op de preekstoel

Het lutherse geloof is van Duitse oorsprong, maar heeft een eigen Nederlandse identiteit ontwikkeld. Zo heeft luthers overeenkomsten met andere protestantse religies, en ook met het rooms-katholieke geloof. Deze eigenheid is duidelijk terug te zien in de interieurs van de Nederlandse kerkgebouwen die oorspronkelijk voor lutheranen zijn gebouwd. Maar hun rijke beeldtaal dreigt te verdwijnen.

LAURA ROSCAM ABBING

De lutherse kerken in Hoorn en Medemblik sloten in 1924 een verbond om nauwer te gaan samenwerken. Toen de Medemblikse kerk in de jaren zestig haar deuren moest sluiten, werd het avondmaalzilver overgebracht naar Hoorn. Daar staat nu de ene helft van het jaar het Hoornse zilver op de altaartafel en de andere helft het Medemblikse. Dit zilver is een klein deel van het rijke scala aan roerende goederen dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onlangs heeft onderzocht. De dienst heeft de interieurs van de lutherse kerken in Nederland geanalyseerd en de karakteristieke roerende en onroerende zaken in beeld gebracht.

Het aantal lutherse kerkgebouwen in Nederland dat nog in gebruik is, is de laatste jaren sterk afgenomen. Er zijn er 82, waarvan er veertig rijksmonument zijn. 57 zijn er oorspronkelijk gebouwd als lutherse kerk, in de zeventiende tot en met de twintigste eeuw. Daarvan zijn er 38 nog als zodanig in gebruik. In elke provincie staan lutherse kerken. Noord-Holland is het rijkst vertegenwoordigd met 23 stuks, waarvan er nog veertien in gebruik zijn. Friesland daarentegen heeft de minste: één rijksmonument in Leeuwarden dat nog door de lutherse gemeenschap wordt gebruikt en één niet-rijksmonument in Harlingen dat niet meer als kerk in gebruik is.

Vaak raken interieuronderdelen in onbruik

Verlies

Net als veel andere kerkgenootschappen heeft de lutherse gemeente last van de terugloop van het aantal gelovigen. Kerken die vroeger nog overvol waren, moeten nu hun deuren sluiten, omdat er niet genoeg leden zijn om de kosten te dragen. In sommige gevallen wordt het gebouw overgenomen door een andere geloofsgemeente. Zo wordt de lutherse kerk in Den Helder uit 1913 tegenwoordig gebruikt door de Nederlands Gereformeerde Kerken. En de islamitische vereniging voor alevieten gebruikt de lutherse kerk in Deventer uit 1907.

In andere gevallen krijgt de kerk een totaal nieuwe functie, wat meestal gepaard gaat met grondige verbouwingen. Typerende kenmerken in het interieur die niet verenigbaar zijn met de nieuwe functie gaan dan verloren en roerende goederen raken verspreid. Dat gebeurde bijvoorbeeld met de Maarten Lutherkerk in Weesp uit 1819, die nu verbouwd wordt tot tandartspraktijk.

De Evangelisch-Lutherse Kerk maakt sinds 2004 deel uit van de Protestantse Kerk in Nederland. Deze fusie met de Hervormde en Gereformeerde Kerk betekent enerzijds meer armslag, maar anderzijds verlies aan identiteit. Omdat lutherse kerken in vergelijking tot andere kerken in een stad vaak klein zijn, wordt er eerder voor gekozen om een grotere kerk binnen de fusiegemeente als gemeenschappelijke kerk te gebruiken. De lutherse kerkgebouwen worden afgestoten, verkocht en zo veel mogelijk hergebruikt. Het verbond tussen de kerken in Hoorn en Medemblik is helaas een zeldzaamheid. Vaak verliezen interieuronderdelen en goederen hun functie, raken in onbruik en worden verkocht. »

» Luxeuzen zaken

Lutherse kerken zijn van oudsher luxueus ingericht. In het lutherse geloof bestaat namelijk, anders dan in veel andere protestantse geloven, geen aversie tegen afbeeldingen. De protestantse soberheid is er minder sterk doorgevoerd. In enkele gevallen mocht het kerkinterieur zelfs verrijkt worden met schilderijen. Zo zijn aan een galerij in de lutherse kerk in Leiden vanaf 1639 schilderijen met Bijbelse voorstellingen bevestigd. Dergelijke schilderijen hingen oorspronkelijk ook aan de orgelgalerij, maar die zijn ooit door de kerk verkocht. Veel andere lutherse kerken plaatsten hun schilderijen, prenten, beelden en ander decoratief beeldmateriaal zo veel mogelijk in de consistorie, de vergaderkamer van de kerk. Daar hingen ook soms schilderijen waarop predikanten waren vereeuwigd.

Vaak is het oorspronkelijke kerkzilver nog aanwezig. Zoals het avondmaalzilver, dat tijdens de viering wordt gebruikt. Het bestaat meestal uit bekers, schenkkannen en schalen. Zo heeft de kerk in Leiden erg rijk gedecoreerd zilver, dat zelfs gedeeltelijk nog van voor de ingebruikname van de schuilkerk in 1618 dateert. De lutheranen mochten toen geen kerk aan de straat bouwen. Kosten noch moeite werden gespaard om het kerkzilver een passend uiterlijk te geven. Men zag en ziet het als essentieel onderdeel van de kerk. Ook andere losse en vaste interieuronderdelen waren dikwijls rijk gedecoreerd, zoals lessenaars, doopvonten, glas-inloodramen, doopbogen en orgels. Verfraaid met symbolen en abstracte figuren refereren zij continu aan het lutherse geloof.

Martin Luther

De meeste lutherse schilderijen, prenten en andere siervoorwerpen die een persoon verbeelden, hebben de grondlegger van het lutherse geloof als onderwerp, Martin Luther. Nagenoeg elke Nederlandse lutherse kerk is in het bezit van ten minste één verbeelding van hem. Martin Luther leefde van 1483 tot 1546 in Duitsland. Hij was een augustijner monnik en werd hoogleraar moraaltheologie aan de universiteit van Wittenberg. De publicatie op 31 oktober 1517 van zijn academische stellingen tegen de handel in aflaten van de christelijke Kerk is het symbolische begin van het protestantisme. In 1521 werd Luther geëxcommuniceerd door paus Leo X.

Volgens een legende zou Luthers voorganger in de protesten tegen de aflaatverkoop, de Tsjech Johannes Hus, in 1415 op de brandstapel Luthers komst hebben voorspeld. Hus zou gezegd hebben dat met hem een gans zou worden gebraden – het Tsjechische ‘hus’ betekent namelijk ‘gans’ –, maar dat honderd jaar na hem een zwaan zou zingen. De historische juistheid van deze woorden wordt in twijfel getrokken, maar hiermee is wel een herkenbaar symbool geboren: de zwaan.

De zwaan is het bekendste symbool in het lutherse geloof. Vrijwel elke Nederlandse lutherse kerk heeft ten minste één zwaan in de kerk verwerkt. Aan de buitenkant gebeurde dat doorgaans in de vorm van een windwijzer op de toren of het dak, of een beeldhouwde cartouche met zwaan boven de deur. De twintigste-eeuwse Rotterdamse Andreaskerk heeft muurankers in de vorm van een zwaan. In het interieur is de zwaan vaak terug te vinden in het kerkzilver, in lessenaars, op de preekstoel, op toegangspoortjes in het doophek of op een andere plaats in het liturgische centrum, het middelpunt van de eredienst. Zoals in de kerk in Hoorn, waarin twee zwanen in de vloer zijn verwerkt.

De Lutherroos

Niet alleen de zwaan, maar ook de zogenoemde Lutherroos is veel in lutherse kerken afgebeeld. De Lutherroos was het wapen van Luther en bestaat uit gestapelde symbolen: een zwart kruis in een rood hart in een witte roos. Deze roos bevindt zich weer in een

De lutherse kerk in Ede heeft een cartouche met zwaan op de gevel

veld van blauw binnen een gouden ring. Blauw zou dan de hemel verbeelden, goud de trouw, zoals een trouwring, en wit de reinheid. Omdat de roos ook groene blaadjes heeft, komen alle liturgische kleuren erin voor. Het veelvuldige gebruik van de zwaan en de Lutherroos is typisch Nederlands. In Duitsland en in andere landen is de Lutherroos veel minder gebruikelijk.

Ook het doophek, dat in ons land het liturgische centrum doorgaans afsluit, is elders in lutherse kerken niet gebruikelijk. Dit komt vooral uit de Nederlandse calvinistische hoek. Wel Duits zijn verwijzingen naar de hofcultuur, bouwen naar voorschriften voor Duitse protestantse kerken en het gebruik van galerijen in verdiepingen. De begane grond van de kerk was voor gewone kerkgangers bedoeld, de eerste verdieping voor de keurvorst en de tweede en derde verdieping voor het hofpersoneel. Lutherse predikanten werden vroeger – en ook nu nog vaak – opgeleid in Duitsland. Zo kwam en komt de Duitse invloed in de Nederlandse lutherse gemeenschap.

Christus en de Bijbel

Net als in katholieke kerken wordt er in lutherse kerkgebouwen veel verwezen naar Christus. Christus heeft een centrale plaats in het lutherse geloof. Martin Luther en zijn volgelingen wilden leven naar het voorbeeld van Christus en benadrukten daarbij vooral zijn menselijkheid. Het chi-rho-teken XP – de eerste twee Griekse letters van ‘Christus’ – is op verschillende plaatsen terug te vinden. Het is voornamelijk geborduurd in voorhangels voor altaartafels en ander liturgisch textiel.

Regelmatig is er een kruis in een lutherse kerk aanwezig, naast de kruizen in de Lutherroos, maar een crucifix is niet gebruikelijk. De gekruisigde Christus zou de nadruk leggen op Christus' lijden in plaats van op zijn leven. In het interieur van de twintigste-eeuwse kerk in Ede is het kruis opvallend vaak gebruikt. Het heeft daar de zwaan vervangen. De kerk heeft een kruisvormig grondplan, wat ongebruikelijk is voor protestantse kerken, en in de wand van het liturgische centrum is een groot kruisvormig glas-inloodraam aanwezig.

Ook de verwijzing naar Christus in de vorm van het Lam Gods is een terugkerend thema in menige lutherse kerk. Hierbij wordt het lam staand of zittend met vaandel afgebeeld. Het lam dat geofferd wordt en zijn eigen bloed in een beker opvangt, een symbool dat geregeld terug te vinden is in het katholieke geloof, komt daarentegen in lutherse kerken niet voor. Het Lam Gods is opvallend

De classicistische gevel van de lutherse kerk in Kampen wordt bekroond door een torentje met een zwaan

De lutherse kerk in Leiden is verrijkt met schilderijen

vaak een decorerend motief in luthers kerkzilver. Zo is de kerk in Monnickendam in het bezit van een wijnkan en twee bekers, een voor mannen en een voor vrouwen, waar op de deksels een zilveren Lam Gods is geplaatst.

Het veelvuldige gebruik van de zwaan en de Lutherroos is typisch Nederlands

Twee andere veel gebruikte thema's in de beeldtaal van lutherse kerken zijn de wet en het evangelie. Vaak zijn deze op de preekstoel aanwezig als symbolen voor het Oude en het Nieuwe Testament. Met 'wet' wordt bedoeld op de wet der tien geboden uit het Oude Testament. Het evangelie is de blijde boodschap van het Nieuwe Testament: de verzoening van de mens met God door Christus' komst op aarde. Het Oude Testament wordt verbeeld door middel van twee wetstafels, het Nieuwe door de gestalten van de vier evangelisten, de schrijvers van het Nieuwe Testament. In plaats van de evangelisten kon ook een boek worden afgebeeld.

Niet katholiek

Veel lutherse kerken lijken door hun luxueuze interieur, waarin afbeeldingen niet geschuwd worden, in een katholieke decoratietraditie te passen. De indeling van het interieur echter sluit nauw aan bij de opvattingen daarover van andere protestante religies. Zo staat de preekstoel centraal. De invloed vanuit de calvinistische centraalbouw in Nederland is daarbij groot. De prediker moest niet alleen goed te horen zijn, de preekstoel moest ook goed te zien zijn.

Ook is er in lutherse kerken sprake van een liturgisch centrum in plaats van een koor, waar zich in een katholieke kerk het hoogaltaar bevindt. Dit liturgische centrum omvat een preekstoel, een orgel, een altaartafel, die ook wel avondmaaltafel genoemd wordt, een doopvont, een lessenaar, lijsten met de namen van predikanten en gezangborden. De plaats hiervan kan variëren, maar deze elementen zijn altijd aanwezig. In vrijwel elke lutherse kerk staat

voor het liturgische centrum een rij bankenblokken en er staan vaste banken tegen de wanden.

Een veranderlijk interieur

De indeling van het kerkinterieur verschilt vaak licht per kerk. Bovendien wordt de indeling aangepast aan de veranderingen in liturgische opvattingen en in het gebruik van de kerk door de eeuwen heen. Zo werd het liturgische centrum oorspronkelijk afgesloten met een doophek, dat soms heel hoog was. Vanaf 1900 besloot vrijwel elke lutherse kerk om het doophek te verwijderen. Het doophek zou de kerkgangers het zicht op de predikant ontnemen en afstand scheppen. Ook werd er in die periode meer waarde gehecht aan beweging in de kerk. Het was niet de bedoeling dat de predikant achter de altaartafel bleef staan, maar dat hij rond kon lopen in de kerk. Dit zou het contact met de kerkgangers verbeteren en ook – zo werd door sommigen gedacht – zou het meer in lijn zijn met de oorsprong van het geloof, waarin meer gelopen werd. Hiervoor was een gangpad nodig.

De kerken in Ede en Rotterdam, beide gebouwd na 1900, hebben bijvoorbeeld nooit een doophek gehad. In verhouding tot oudere kerkgebouwen hebben zij veel beweegruimte tussen het liturgische centrum en de banken- en stoelenblokken. De kerken in Hoorn en in Leiden hebben hun oorspronkelijke doophek nog, hoewel het hek in Leiden nu achter het liturgische centrum is geplaatst. In Monnickendam zijn alleen de doopbogen nog aanwezig. Door deze aanpassingen is de predikant toch beter zichtbaar. In onze tijd is het lutherse interieur heel veranderlijk geworden. Als gevolg van de fusie met de Hervormde en de Gereformeerde Kerk zal het lutherse karakter plaatsmaken voor een bredere protestantse identiteit. Dit is in ons land een onomkeerbaar proces. Hierdoor zal de rijke en eeuwenoude beeldtaal verdwijnen met de karakteristieke en steeds terugkerende symbolen, die vooral naar Christus en naar Martin Luther verwijzen. Alleen als de kennis over het eigene van de lutherse kerk in Nederland en de waardering ervoor actief worden verspreid en de unieke lutherse voorwerpen zo veel mogelijk gebruikt zullen blijven, alleen dan zal iets van dit bijzondere en karakteristieke Nederlandse erfgoed voor toekomstige generaties behouden kunnen blijven.

Laura Roscam Abbing was stagiair bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Meer informatie via Albert Reinstra, specialist kerkelijke bouwkunst, a.reinstra@cultureelerfgoed.nl.

Luthers avondmaalzilver werd vaak gedecoreerd met het Lam Gods, zoals dit zilver uit Monnickendam

Wat doe je met een rottende haai op sterk water? Hoe documenteer je een performance die volgens de kunstenaar niet gedocumenteerd mag worden? En hoe moet er worden omgegaan met digitale kunstwerken? De afgelopen tien jaar hebben collectiebeheerders van hedendaagse kunst via een internationaal netwerk veel van elkaar opgestoken. SANDRA GENET

Het conserveren van de twintig jaar oude audiovisuele techniek in de installatie Revolution heeft voor hoofdbrekens gezorgd

10 jaar International Network for the Conservation of Contemporary Art

Het netwerk werkt

Goedgemutst blikte Karen te Brake-Baldock terug op het afgelopen decennium. Zij is onderzoeker hedendaagse kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en coördinator van het International Network for the Conservation of Contemporary Art, oftewel INCCA. 'Het hele verhaal is vanuit Nederland begonnen. Het Instituut Collectie Nederland heeft het netwerk tien jaar geleden opgericht. Al met al hebben we een merk neer weten te zetten. Wat een klein land teweeg kan brengen!'

Het International Network for the Conservation of Contemporary Art is een kennis- en onderzoeksnetwerk van en voor collectiebeheerders van hedendaagse kunst. In de tien jaar dat het netwerk bestaat, hebben zich er 460 leden aan verbonden. Zij zijn afkomstig van ruim driehonderd organisaties uit 46 landen.

Nogal eens denken mensen in het buitenland dat er meer is dan een netwerk. 'Ik kreeg bijvoorbeeld vragen naar een routebeschrijving van buitenlandse onderzoekers die er stellig van overtuigd waren dat er zoiets als een INCCA-gebouw zou moeten bestaan. Eigenlijk zijn we een soort vrijwilligersorganisatie met één door de Nederlandse overheid betaalde kracht. Grappig hoe het internet kan werken.'

De gevestigde orde

Een ander voorbeeld van het kwaliteitslabel dat aan INCCA hangt, is de intentie om intensiever samen te werken met het International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, het IIC. Een prestigieus internationaal instituut en volgens een enthousiaste Te Brake hét bewijs dat het netwerk definitief de kinderschoenen ontgroeid is. 'Ook de gevestigde orde wil met ons samenwerken. De samenwerking met het IIC mondt waarschijnlijk uit in enkele bijeenkomsten waarin we een nieuwe discussie aangaan. We zullen de restauratievraagstukken bij privéverzamelaars eens aan bod laten komen.'

'Eerder gingen we al samenwerken met de Stichting Behoud Moderne Kunst. Die stichting heeft zich bewezen als een goed georganiseerd samenwerkingsverband tussen museale organisaties in Nederland en onderneemt van alles op het gebied van restauratie en conservering van hedendaagse kunst. Dit netwerk vormt het voorbeeld voor de opzet van de organisatie van INCCA Noord-Amerika.'

Meer dan interviews

Er gaat dan ook veel meer schuil achter het internationale netwerk dan de gegevensbank met kunstenaarsinterviews waarmee het begon. In die interviews vertellen kunstenaars vaak iets over de techniek waarmee ze hun werken gemaakt hebben. 'We wilden bij de start een manier vinden om moeilijk toegankelijke kennis uit te wisselen. INCCA heeft zich ontwikkeld tot een netwerk waarin vakmensen elkaar ontmoeten, zoals restauratoren, conservatoren, wetenschappers, archivariissen en kunsthistorici. Zo kun je contact leggen met de persoon die het interview heeft gemaakt, en doorvragen: wat heb je nog meer over deze kunstenaar?'

Dat is volgens Te Brake de kracht geweest. 'Dit zette ons aan tot verdere professionalisering, met het internet als netwerkgereedschap, en tot de ontwikkeling tot toegangspoort naar kennis. Natuurlijk liften we mee met de opkomst van sociale media zoals LinkedIn, maar nog niet al onze leden zijn actief op dit medium. Via ons eigen digitale ledenbestand is het ook mogelijk om leden te vinden en met ze in contact te komen. Verder kunnen bezoekers op het openbare gedeelte van onze site terecht voor nieuws, actualiteiten, bronnen, ongepubliceerde en gepubliceerde documenten van symposia, lezingen en scripties van studenten.'

Nieuwe visie

Het afgelopen decennium werd – naast de hoge vlucht van het virtuele netwerken – gekenmerkt door een nieuwe visie op de rol van musea en de rol van de restaurator. 'De grenzen tussen museumvakmensen van verschillende disciplines vervagen. Zelfs bij aankoop van een kunstobject wordt het advies van restauratoren ingewonnen. Vanuit INCCA ondersteunen we deze ontwikkelingen, omdat wij zien dat alle belanghebbenden bij een kunstwerk deel uitmaken van de toekomst van dat kunstwerk. Dat was bijvoorbeeld ook te zien aan het programma van het symposium *Contemporary Art: Who Cares?*, dat het Instituut Collectie Nederland afgelopen juni organiseerde met de Stichting Behoud Moderne Kunst, in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam.'

Het gaat allemaal over complexe objecten die moeilijk te conserveren zijn

Revolutie

De onderwerpen waarover kennis wordt uitgewisseld hebben allemaal betrekking op complexe objecten die moeilijk te conserveren zijn. Een voorbeeld is de interactieve installatie *Revolution: A Monument for the Television Revolution* uit 1990, van Jeffrey Shaw en Tjebbe van Tijen. Het werk maakt deel uit van de kunstcollectie van het Rijk.

Revolution bestaat uit een metalen raamwerk met daarin een televisie-monitor, gemonteerd op een grote ronde plaat. De bezoekers duwen tegen een staaf, zodat de hele constructie ronddraait. Als er vooruit geduwd wordt, ziet men op de monitor een reeks van 180 historische beelden van revoluties en sociale rellen, met een begeleidend achtergrondgeluid van rumoer. Elk beeld kan maar heel kort gezien worden. Als de bezoeker naar achteren loopt terwijl hij aan de staaf trekt, is er een molensteen te zien die graan tot meel vermaalt. Een interpretatie van dit werk is dat het erom gaat vooruit te kijken. De geschiedenis kan niet teruggedraaid worden.

Geluidskastje

'De grootste problemen bij het bewaren van dit kunstwerk liggen niet in het raamwerk of zelfs niet in het

mechaniek van het ronddraaien', vertelt Te Brake. 'De technologie die zorgt voor het verschijnen van het beeld en het geluid baarde ons meer zorgen. Alle beelden zijn opgeslagen op een laser disc, wat rond 1990 een nieuw medium was. Een ander essentieel onderdeel van het geluid en de interactiviteit is een door de kunstenaar met de hand gemaakt geluidskastje, een Eprom, zoals vroeger voor telefoons gebruikt werd. Een zeer kwetsbaar kastje. Met het Nederlands Instituut voor Mediakunst zijn we er in geslaagd om oplossingen te vinden voor de kwetsbare techniek. Beeld en geluid kunnen nu duurzaam worden opgeslagen.'

Voor Rijksdienst-onderzoeker Agnes Brokerhof werd al snel duidelijk dat deze casus zich goed zou kunnen lenen voor een risico-analyse. 'Welke waarde hechten we bijvoorbeeld aan het originele Eprom-kastje? Mag het vervangen worden door een minder kwetsbare technologie of niet? Zetten we de lasertechniek over op software, zodat er ook veel minder techniek nodig is?'

Samen helpen

De vorm van kennisuitwisseling via INCCA is afhankelijk van de individuele vragen. Zo wordt een individuele vragensteller verder geholpen met adviezen van vakgenoten, lezingen, symposia en gezamenlijke onderzoeken. *Revolution* was een van de 33 installaties die vier jaar geleden tijdens het Europese gezamenlijke onderzoek *Inside Installations* werden onderzocht. De site www.inside-installations.org

wordt nog steeds intensief gebruikt, vooral door studenten in binnen- en buitenland. Als vervolg verschijnt in maart het boek *Inside Installations: Theory and Practice in the Conservation of Complex Artworks*. Ook het onderzoek van Agnes Brokerhof naar *Revolution* komt in dit boek voor.

INCCA is vooral actief in Europa, Noord-Amerika en Latijns-Amerika. Dat gebeurt op verschillende manieren. Zo heeft in Latijns-Amerika een vrijwilliger een regionale groep opzet. Terwijl Stichting INCCA-North America er met sponsorgelden in is geslaagd om een betaalde kracht het regionale netwerk te laten coördineren. 'De rol van de overheid is in Nederland erg belangrijk', zegt Karen te Brake-Baldock. 'Juist de investeringen in de kunstsector hier maken dat je voorop kunt lopen met de oprichting van een netwerk als INCCA, maar ook succesvolle symposia als *Contemporary Art: Who Cares?* kunt organiseren.'

Sandra Genet was tot 1 januari communicatieadviseur bij het Instituut Collectie Nederland. Meer informatie via Karen te Brake-Baldock, onderzoeker hedendaagse kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, k.te.brake@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.incca.org.

De rijksmonumentale radiotelescoop van Dwingeloo

EEN ASTRONOMISCH SPINN

Rustig fietsend over de uitgestrekte heide bij Dwingeloo, in Drenthe, sta je opeens oog in oog met een enorme metalen constructie. Heeft hier een spinnenweb uit de ruimte een noodlanding gemaakt? Een sterker contrast tussen de natuurlijke omgeving en dit gevaarte is vrijwel uitgesloten. MICHEL VERWEIJ

Van een noodlanding op het Dwingelderveld is geen sprake. Integendeel, aan de plaatsing van het metalen gevaarte gingen weloverwogen gedachten vooraf. Het is de radiotelescoop van Dwingeloo. Met behulp van een radiotelescoop kunnen hemellichamen worden onderzocht. Een radiotelescoop kan alleen goed functioneren als er nauwelijks elektromagnetische trillingen in de omgeving optreden, van bijvoorbeeld brommers en zenders. In de periode die aan de bouw voorafging, meer dan een halve eeuw geleden, heeft men het hele land systematisch bekeken op rustige en storingvrije gebieden. Na gedegen onderzoek kwam de heide bij Dwingeloo uit de bus. Sinds 2009 is de radiotelescoop rijksmonument. Kort voor de Tweede Wereldoorlog ontdekte men dat hemellichamen radiogolven uitzenden. De Amerikaanse radioamateur Grote Reber ontwikkelde een gevoelige radioschotel, waarmee hij in de Melkweg een zachte radoruis waarnam. De Leidse hoogleraar Jan Hendrik Oort paste deze uitvinding wetenschappelijk toe. In het najaar van 1954 werd begonnen met de bouw van de radiotelescoop bij Dwingeloo. Professor Lex Muller leverde het ontwerp.

De bouw

De bouw was in handen van fabrikant Werkspoor. Verschillende bedrijven en instellingen leverden hun aandeel. Al deze ondernemingen waren in Nederland gevestigd. Dat betekende in de jaren na de Tweede Wereldoorlog niet alleen een flinke economische impuls, maar ook groei van technische vermogens en een toenemende industriële expertise.

Op 17 april 1956 stelde koningin Juliana de radiotelescoop officieel in werking. Vele hoogwaardigheidsbekleders uit de wetenschap en het openbare bestuur waren getuige van deze bijzondere gebeurtenis. Het was tenslotte de grootste radiotelescoop ter wereld.

Monumentale erkenning

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft de radiotelescoop van Dwingeloo in 2009 als rijksmonument aangewezen, als een van de honderd voorgedragen bouwwerken uit de weder-

NIENWEB

Het was de grootste
radiotelescoop ter wereld

opbouwperiode 1940-1958. Het monument staat symbool voor de vernieuwende en vooraanstaande positie die ons land in de wereld van de astronomie inneemt. De radiotelescoop geldt als een zeldzaam bouwwerk. Als oriëntatiepunt op de grens van bos en heide biedt de telescoop een ongeëvenaarde ervaring. In wetenschappelijk opzicht vervulde hij een pioniersrol. Het is een mijlpaal, een monument van techniek en wetenschapsgeschiedenis. In de jaren vijftig en zestig beleefde de radiotelescoop in Dwingeloo zijn gloriejaren. Vanuit wetenschappelijk oogpunt zijn toen zeer belangrijke ontdekkingen gedaan. De telescoop stond in de internationale astronomische gemeenschap hoog aangeschreven. Toen aan het einde van de jaren zestig de Westerbork Synthese Radio Telescoop met maar liefst twaalf radiotelescopen gereedkwam, verloor 'Dwingeloo' langzaam maar zeker aan wetenschappelijk belang. Sinds 1998 vervult de radiotelescoop niet langer zijn oorspronkelijke functie.

De toekomst

De huidige eigenaar is het Nederlandse instituut voor radioastronomie ASTRON. Deze instelling zet zich in voor het behoud van de radiotelescoop en het in functie houden ervan. Het is de bedoeling de radiotelescoop weer de oorspronkelijke functie te laten vervullen en amateurastronomen, radioamateurs, leerlingen en studenten in lager, middelbaar, hoger en universitair onderwijs de gelegenheid te bieden om, al dan niet via internet, van de radiotelescoop gebruik te maken. Zodoende is een positief perspectief op het behoud en het gebruik van de radiotelescoop ontwikkeld. Betrokkenheid bij het verleden biedt volop kansen. ASTRON levert het bewijs. Dankzij deze inzet kan de toekomst van de radiotelescoop met vertrouwen tegemoet worden gezien. Veel bezoekers kunnen de radiotelescoop bewonderen en bezichtigen. Menig arge-loze fietser of wandelaar op het Dwingelderveld zal dat kunnen beamen.

Michiel Verweij is consultant uitvoering Monumentenwet voor Groningen en Drenthe bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.verweij@cultureelerfgoed.nl.

De honderd als rijksmonument voorgedragen bouwwerken uit 1940-1958 staan in het fotoboek 'Monumenten van herrezen Nederland', RACM, Amersfoort, distributie Waanders, Zwolle, 128 pag., € 19,40, ISBN 978 90 400 8456 0, verkrijgbaar via de boekhandel.

Dwingelo

door Gerrit Achterberg

*In het nooit, dat nog komt, zie ik u weer.
Blauwe absentie houdt het weten wakker
en doet oktober tot een lens verstrakken.
De dagen hebben haast geen wolken meer.*

*Cassiopeia en de Grote Beer
laten bij nacht hun witte tekens knakken,
om op het onbestaande in te hakken.
't Zevengesternte gaat zachtjes te keer.*

*Afwachten is 't consigne; luisteren.
In Dwingelo hoor je het fluisteren
der leegte in de radiotelescoop.*

*Daar lopen ook uw rillingen te hoop.
Verschijnen grafisch op een stuk papier.
Misschien niet ongelijk aan deze hier.*

Gerrit Achterberg publiceerde in 1957 een gedicht over de radiotelescoop van Dwingeloo

Op het terrein van de gesloopte koekjesfabriek Hellema in het Friese dorp Hallum vonden archeologen in 2007 iets bijzonders. In een Romeinse afwateringssloot van de terp waar het dorp op gebouwd is, stuitten ze op 1417 bronzen stukjes. Voornamelijk kapotgeknipte ketels. De knipsels waren zeer goed geconserveerd. De vraag naar brons was groot in de Romeinse tijd, maar het was zeer kostbaar. Bronzen voorwerpen werden dan ook vaak vele malen gerepareerd, voordat ze uiteindelijk werden verknipt en omgesmolten.

De stukjes ketel zijn in verschillende vormen geknipt. Lange, dunne strips en vierkante plaatjes vormen de hoofdmoot. Dikkere fragmenten lijken niet van dunwandig vaatwerk als ketels te komen. Van sommige stukjes kan gemakkelijk worden gezien wat het is geweest: een munt, een koperbaartje, een wijnzeef of een reparatieplaat met nageltjes. Bij elkaar wegen de stukjes bijna vier kilo. Het is een enorme hoeveelheid metaal, die nooit in één keer kon worden omgesmolten. De stapel moet zeer kostbaar zijn geweest.

Door het grote aantal fragmenten is dit voor Nederland een unieke vondst. En in andere landen overtreft alleen de vondst in het Duitse Klein Kōris, in de buurt van Berlijn, die in Hallum. Daar zijn in 1980 bijna tweeduizend Romeinse stukjes brons gevonden. Ze waren in de vloer van een huis begraven waarin metaal bewerkt werd.

Weinig informatie

De 1417 ketelknipsels komen uit de derde eeuw. Althans, uit die tijd stammen de scherven Romeins gestempeld aardewerk, zogenoemd terra sigillata, die ook in de sloot lagen. Boven op het brons bevonden zich bovendien lagen slib uit de vierde eeuw. Meer informatie over de knipsels leverde het terrein van de koekjesfabriek niet op. De opgraving vond namelijk voor een groot deel naast de dorpsterp plaats. Hierdoor is er over de bewoning van de terp zelf heel weinig bekend.

Misschien werd er in de derde eeuw op de terp op grote schaal metaal bewerkt en was de berg brons de voorraad van een kopersmid. Of moeten de stukjes worden beschouwd als handelswaar en vond er op de terp helemaal geen metaalbewerking plaats? Maar wie heeft ze dan in de sloot gegooit? En waarom? Was het een offer of heeft hij of zij het waardevolle materiaal daar verstopt? Waar komt het vandaan? Is het Romeins, zoals de wijnzeven lijken te impliceren? Of is het grotendeels inheems? En waarom is het metaal in stukjes geknipt? Waarom in langwerpige stripjes? Moest het materiaal worden gerecycled? Hoeveel ketels zouden er verknipt zijn? En kunnen ze weer in elkaar worden gezet, als een grote bronzen puzzel? Vragen, vragen, vragen.

Moest het materiaal worden gerecycled?

Antieke koperlegeringen

Om enkele van deze vragen te beantwoorden heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de chemische samenstelling van alle stukjes brons bepaald. Informatie over de herkomst van het brons en over het type ketels zou helpen om meer te weten te komen over de manier waarop in de eerste eeuwen van onze jaartelling in het noordelijke terpengebied brons geproduceerd, verhandeld en gerecycled werd.

In de analyse van antieke koperlegeringen spelen drie chemische elementen de hoofdrol. Allereerst is er het koper, dat als basis diende voor een legering. Het koper kon worden gemengd met kleine hoeveelheden tin of zink om de eigenschappen ervan te verbeteren. Zo werd het koper minder bros. Ook werd zo het smeltpunt verlaagd, zodat het makkelijker te bewerken was. Koper met tin noemen we brons en koper met zink messing. Aan het brons werd regelmatig ook lood toegevoegd om het beter te kunnen gieten. »

Romeins brons uit Hallum

Verknipt

Een eindje buiten het Romeinse Rijk was er eens iemand, en die gooide 1417 stukjes brons in een sloot. Bij Hallum, in Friesland. Maar waarom, in Jupitersnaam?

Want brons was zeer kostbaar. Onderzoek naar de chemische samenstelling van de fragmenten helpt bij het beantwoorden van die vraag. SABRINE CASPERS

te ketels

FOTO'S ARC L. DE JONG

Vermoedelijke reparatiestroken met gaten van de nageltjes.
De overige reparatiedelen en de nageltjes zijn reeds verwijderd
en de resten zijn in stroken geknipt

» Pistool

In de Romeinse tijd waren koperlegeringen zeer belangrijk. Veel voorwerpen in het Romeinse leger werden van brons en messing gemaakt, zoals wapens, bepantsering, spelden en kookgerei als borden, pannetjes en kookketels. Ook burgers gebruikten op grote schaal koperlegeringen, ook buiten het Romeinse Rijk. De Romeinen waren meesters in het produceren van brons. Ze maakten het met een indrukwekkende zuiverheid en wisten, met hun bescheiden kennis van chemie, de chemische samenstelling zeer goed te controleren. Zo hebben verschillende voorwerpen, zoals braadpannen en wijnzeven, bijna altijd dezelfde samenstelling. Ook introduceerden de Romeinen messing in de noordelijke provincies, waar tot die tijd alleen koper en brons werden gebruikt.

Voor het vaststellen van de chemische samenstelling van de fragmenten heeft de Rijksdienst een draagbare röntgenfluorescentie-spectrometer gebruikt. Met dit uit de kluiten gewassen plastic pistool is dat per fragment binnen een minuut gebeurd. Op deze manier hebben we in drie maanden alle 1417 knipsels gemeten. Het is de eerste keer dat er zo veel metingen zijn uitgevoerd op bronzen vaatwerk uit de Romeinse periode. Een unieke analyse dus, waarmee de Rijksdienst de mogelijkheden van deze nieuwe apparatuur kon beproeven en kon testen in hoeverre dergelijk onderzoek kan bijdragen aan het beantwoorden van archeologische vragen.

De noorderlingen zouden een Romeins fort geplunderd kunnen hebben

Verrassingen

De analyse leverde enkele verrassingen op. Ten eerste zijn niet alle 1417 ketelknipsels van brons. Sommige zijn van puur koper, sommige van koper met slechts een enkel procentje tin, sommige van brons, sommige van gelood brons en sommige van messing.

Ten tweede blijkt dat de fragmenten niet van enkele ketels afkomstig zijn, maar van meer dan honderd verschillende voorwerpen. Dit maakt een reconstructie van de ketels onmogelijk, omdat we van ieder voorwerp maar enkele knipsels hebben. Het feit dat er stukjes van zo veel verschillende voorwerpen in Hallum bij elkaar lagen, zou kunnen wijzen op een actieve handel in schroot in de eerste eeuwen van onze jaartelling.

Ten derde liet de analyse zien dat bijna alle verknipte messing voorwerpen uit Hallum waren gemaakt van gerecycled materiaal. Bij het recyclen zijn ze gemengd met een beetje brons. Van de bronzen voorwerpen is het moeilijker te zeggen. Hiervan kan aan de gemeten samenstelling niet worden afgelezen of het materiaal gerecycled is of niet.

Herkomst

Juist de verscheidenheid aan koperlegeringen in de Hallumse berg ketelknipsels geeft een sterke aanwijzing voor de herkomst van het metaal. De verhouding tussen de verschillende legeringen komt sterk overeen met die in grote verzamelingen Romeinse voorwerpen. Die van de honderden Romeinse ketels die in de jaren tachtig uit de Rijn bij Neupotz in Duitsland zijn opgevisst bijvoorbeeld. Ook komt de variatie overeen met de legeringen van de Romeinse voorwerpen uit het voormalige Museum Kam in Nijmegen.

Het metaal van de fragmenten uit Hallum lijkt dus voor een groot deel een Romeinse oorsprong te hebben. Of de voorwerpen zelf vanuit het Romeinse Rijk zijn geïmporteerd of dat het metaal in fragmenten naar de noordelijke streken is gekomen, valt zo niet te zeggen.

Type ketels

Het type van de bronzen ketels kunnen we dus niet achterhalen door ze weer in elkaar te puzzelen. Maar aan de hand van de chemische samenstelling van de stukjes lukt dat wel. In de eerste eeuwen van onze jaartelling werden er verschillende types bronzen ketels gebruikt. De oudste zijn Östland-ketels, die weer in drie types kunnen worden onderverdeeld: het Westerwanna-type, het Juellinge-type en het Sau-type. De eerste twee werden gebruikt tussen de eerste eeuw voor en de tweede eeuw na Christus, het Sau-type in de tweede en derde eeuw. Met ingang van de derde eeuw komen er ook veel Westland-ketels voor. Al deze types ketels hebben een verschillende samenstelling.

De ketelfragmenten van Hallum bestaan uit twee groepen: met weinig en met veel tin. Dit wijst er op dat ze vooral afkomstig zijn uit de derde eeuw, van Östland-ketels type Sau en van Westland-ketels. Dit sluit goed aan bij de eerdere datering.

Fragmenten van verschillende bronzen voorwerpen, zoals wijnzeven en randen van borden of schalen

Inzicht

Zo biedt de analyse van de verknipte ketels van Hallum een bijzonder inzicht. Het is uniek dat er zo'n grote hoeveelheid voornamelijk Romeins brons buiten het Romeinse Rijk gevonden is. Je zou dan verwachten dat het om enkele ketels gaat die zijn geïmporteerd. Het zijn echter allemaal stukjes van verschillende voorwerpen. De bronsberg kan het resultaat zijn van legale handel in voorwerpen of schroot tussen de Romeinen en de noordelijke bevolking. Mogelijk zijn de fragmenten een verzameling reparatiestukken van een ketellapper, die de stukken die hij overhield, bewaarde voor toekomstige reparaties.

Maar in de derde eeuw na Christus was het erg onrustig rond de rijksgrens. De noorderlingen zouden ook een Romeins fort geplunderd kunnen hebben, waarna ze het brons verstopten. Of een kopersmid heeft zijn materiaal verstopt juist uit angst voor plunderingen in het gebied rond Hallum.

Hoe en waarom de verknipte ketels in de sloot terecht zijn gekomen is dus nog steeds onduidelijk. Maar het feit dat het voor een groot deel Romeins materiaal lijkt te zijn, is wel intrigerend. En waarom het stukjes zijn van zo veel verschillende ketels is ook een fascinerende vraag. Die valt op dit moment nog niet te beantwoorden.

Sabrine Caspers was stagiair bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Meer informatie via Bertil van Os, senior onderzoeker behoud in situ, b.van.os@cultureelerfgoed.nl.

Op naar een landelijke Interieurwacht

WACHTERS VOOR HET INTERIEUR

FOTO MONUMENTENWACHT

De Brabantse interieurwachter aan het werk

De aandacht voor historische interieurs neemt toe. Steeds beter komen de uniciteit en kwetsbaarheid in beeld. De opkomst van de Interieurwacht draagt hieraan bij. ELOY KOLDEWEIJ

De Manifestatie Historisch Interieur 2001 – een gezamenlijk initiatief van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Instituut Collectie Nederland – heeft het beoogde effect bereikt. Enkele toen verschenen boeken, zoals *Leven in toen* en *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, blijken inmiddels onmisbare naslagwerken. De aandacht en zorg voor historische interieurs is sterk aan het verbeteren. Anno 2011 leeft er geen enkele twijfel dat de interieurs deel uitmaken van de integrale erfgoedzorg, zo ook bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Sinds de oprichting van Stichting Restauratie Atelier Limburg in 1990 en haar opleiding tot restaurator historische binnenruimten is de conservering en restauratie van interieurs sterk geprofessionaliseerd. Tegenwoordig maakt deze opleiding deel uit van de masteropleiding Conservering en restauratie van cultureel erfgoed van de Universiteit van Amsterdam. De huidige kwaliteitsnorm voor de zorg voor historische interieurs wordt voor een aanzienlijk gedeelte bepaald door de professionaliteit van deze opleiding en de daar opgeleide restauratoren.

Overbelaste agenda

Een belangrijke recente ontwikkeling is de opkomst van de Interieurwacht. In Vlaanderen is de eerste interieurwachter in 1997 aangesteld. Daar zijn op dit moment maar liefst tien interieurwachters werkzaam, met een centrale coördinator bij de koepelvereniging Monumentenwacht Vlaanderen. Hoewel

de Nederlandse Monumentenwacht voor Vlaanderen model heeft gestaan, is de eerste interieurwachter in ons land pas in 2006 aangesteld. Deze wachter – geschoold restaurator en kunsthistoricus – maakt deel uit van Monumentenwacht Noord-Brabant.

De positieve ervaringen en overbelaste agenda van de Brabantse interieurwachter hebben er toe geleid dat Monumentenwacht Limburg per 1 augustus 2010 eveneens een interieurwachter heeft aangesteld. Ook elders is het positieve effect van de Interieurwacht op de instandhouding van cultuurhistorisch waardevolle interieurs niet onopgemerkt gebleven. Ondersteund door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in het kader van de modernisering van de monumentenzorg, heeft Monumentenwacht Nederland eind november het rapport *Landelijke Interieurwacht: Een publieke zaak?* gepresenteerd. Hierin worden de voordelen en mogelijkheden van een landelijke Interieurwacht uiteengezet.

Meerwaarde

Belangrijk uitgangspunt bij de interieurinspecties door de Interieurwacht is het interdisciplinaire karakter. De interieurwachter richt zijn aandacht op alle materialen en verschillende interieuronderdelen. Hierin onderscheidt hij zich van objectrestauratoren, die elk vanuit hun eigen vakgebied redeneren, zoals metaal, textiel, schilderijen, hout, glas of keramiek, met alle nadelen van dien.

Een belangrijk aspect van het Vlaamse en Brabantse model is de koppeling aan de Monumentenwacht. Hier worden de dossiers gearchiveerd, zijn administratie en opleiding ondergebracht en wordt de privésfeer van de eigenaars gewaarborgd. De resultaten van de interieurinspecties worden bovendien kortgesloten met die van de bouwkundige inspecties. De methodes zijn op elkaar geënt en de inspectieterrains zijn op elkaar afgestemd. Dit biedt grote meerwaarde, want schades als gevolg van vocht, zouten, ongedierte en schimmels beperken zich immers niet tot de binnen- of buitenkant van een gebouw.

‘Slow conservation’

Ongeveer zestig procent van de in Brabant uitgevoerde interieurinspecties betreft kerken en kerkelijke gebouwen. Maar ook kastelen, woonhuizen, boerderijen en overheidsgebouwen worden geïnspecteerd. De inspecties beogen de integrale zorg voor het interieur te verbeteren. Preventieve conservering is hierbij een belangrijk aandachtspunt. Vaak beperken de inspecties zich tot de ‘nagelvast’ onderdelen, maar in veel gevallen worden ook de waardevolle losse objecten geïnspecteerd. Elk interieur bestaat immers uit een samenspel van roerende en onroerende onderdelen. De eigenaar of beheerder krijgt naast mondelinge adviezen ter plaatse ook een rapport met onder meer een lijst waarin de prioriteiten met tijdpad zijn aangegeven. Dit sluit direct aan bij ‘slow conservation’: een belangrijke recente ontwikkeling waarbij bewust wordt gestreefd naar maatregelen om conserveringsmaatregelen tot een minimum te beperken.

Eloy Koldeweij is senior specialist interieurs bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.koldeweij@cultureelerfgoed.nl. Het rapport ‘Landelijke Interieurwacht: Een publieke zaak?’ is raadpleegbaar via www.cultureelerfgoed.nl.

Na eeuwen van inspiratie uit de klassieke oudheid begonnen architecten in de negentiende eeuw ook uit andere periodes te putten. Anthony van Dam bijvoorbeeld. De tekeningen die hij op zijn grote kunstreis maakte, vormen een pronkstuk in de collectie van de Rijksdienst. PETER DON

De tekeningen van Anthony van Dam

Rome voorbij

Op de zolder van een boerderij in de Achterhoek lag jarenlang een kostbare schat verborgen. Meer dan tweehonderd tekeningen bevonden zich daar. De jonge architect Anthony van Dam maakte ze vanaf 1837 tijdens een studiereis naar het zuiden van Europa. De Rijksdienst ontving de tekeningen negen jaar geleden van een nazaat van Van Dam, die ze in 2008 definitief aan de dienst legateerde. Onlangs verscheen een wetenschappelijke studie waarin Van Dams reis en zijn tekeningen een belangrijke rol spelen.

Anthony van Dam kon zijn reis maken, omdat hij in 1837 de Prix de Rome won. De rijksoverheid loofde deze kunstprijz uit om veelbelovende jonge beeldend kunstenaars en architecten rechtstreeks kennis te laten maken met de klassieke oudheid. Het was koning Lodewijk Napoleon die kort na 1800 deze kunstreis naar Frankrijk en Italië in Nederland introduceerde. Met het verstrekken van reisbeurzen streefde de koning naar het bevorderen van de kunsten in het Koninkrijk Holland.

De Grote Prijs

De grote waarde die destijds aan de reis naar de klassieke wereld werd gehecht, hield verband met de allesoverheersende rol van het classicisme in de kunsten. De Romeinse overblijfselen stonden model voor de paleizen en openbare gebouwen die destijds in Frankrijk verreesen. Dergelijke monumentale bouwwerken wilde Lodewijk Napoleon ook in Holland realiseren. Hij benoemde de prijswinnende kunstenaars en architecten zelf. De eerste uitgezonden bouwkundigen waren Jan de Greef, Zeger Reijers en Jan David Zocher jr.

Koning Willem I zette het kunstprijzbeleid van Lodewijk Napoleon voort en bleef talentvolle architecten en andere kunstenaars naar Rome sturen. Nu werd er wel een echte prijsvraag uitgeschreven. De Grote Prijs, zoals de Prix de Rome nu werd genoemd, werd bovendien gelieerd aan de in 1820 opgerichte Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten. Ook de tekening waarmee Johannes Craner de Grote Prijs in 1827 won, bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Maar over Craners reis is helaas nauwelijks iets bekend. De tekeningen die hij onderweg maakte, zijn allemaal verloren gegaan.

De studiereis

Van de reis van Anthony van Dam daarentegen zijn niet alleen de schitterende tekeningen, maar ook brieven bewaard gebleven. Bovendien bezit de Rijksdienst Van Dams paspoort, een document dat met tientallen verklaringen, handtekeningen en stempels op een bijzondere manier verslag doet van de kunstreis.

Van Dam verbleef eerst bijna twee jaar in Parijs, waar hij op het atelier van Henri Labrouste werkte, een van de meest vernieuwingsgezinde architecten uit die tijd. Labrouste beschouwde niet alleen de klassieke oudheid, maar ook allerlei andere periodes uit de architectuurgeschiedenis als inspiratiebron voor zijn werk. Op zijn atelier stonden bijvoorbeeld ook de middeleeuwen sterk in de belangstelling. Van Dam schetste in Parijs gotische kerkgebouwen, zo bewijst een tekenblad in de collectie.

Anthony van Dam omstreeks 1875

Fundamentele veranderingen

Ook op het vervolg van zijn reis – door Frankrijk, Zwitserland, Italië, Griekenland en Duitsland – tekende Van Dam veel middeleeuwse gebouwen. Uiteraard maakte hij eveneens studie van de architectuur uit de oudheid. Hij beperkte zich daarbij echter niet tot de Romeinse bouwkunst, die traditioneel door de winnaars van de Prix de Rome werd onderzocht. Tegen de zin van de Akademie maakte Van Dam ook studie van de bouwkunst van de oude Grieken, in Zuid-Italië en in Griekenland zelf.

Van Dam keerde na vier jaar naar Nederland terug als een architect met oog voor de gehele architectuurgeschiedenis. Hij demonstreerde zijn opgedane kennis in de zeer bijzondere Zuiderkerk in Rotterdam, een van de eerste grote neogotische stadskerken in Nederland. De Zuiderkerk werd gebouwd tussen 1844 en 1848, maar is helaas verwoest in mei 1940.

Bij zijn vertrek in 1837 was Van Dam nog een traditioneel classicistisch opgeleide architect geweest. Nu had hij een moderne, brede oriëntatie. Van Dams reis is dan ook illustratief voor de fundamentele veranderingen die zich vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw in de Nederlandse architectuur voltrokken. Architecten begonnen hun inspiratie te zoeken in verschillende historische architectuurperiodes. Dit betekende het einde van het classicistische systeem, dat eeuwenlang de kunsten had gedomineerd.

Gepubliceerd

Gezien de schaarste aan bronnen uit het midden van de negentiende eeuw is de collectie Van Dam van grote waarde. Dankzij de tekeningen en brieven kan op de voet worden gevolgd hoe de opvattingen van een jonge architect zich ontwikkelden. Daarnaast zijn de tekeningen van een enorme virtuositeit, misschien wel de belangrijkste reden dat de verzameling door Van Dams nazaten ruim een eeuw zorgvuldig is bewaard.

De collectie werd in 1997 ontdekt door architectuurhistoricus Coert Peter Krabbe. Het is nu een van de pronkstukken in de verzameling bouwkundige tekeningen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Krabbe nam een aantal reistekeningen van Van Dam op in de handelseditie van zijn proefschrift uit 1998, maar bleef ook nadien gefascineerd door Van Dams studiereis. Dit leidde tot de publicatie van zijn boek *Droomreis op papier*. De tekeningen zelf zijn door het onderzoek van Krabbe nu goed gedocumenteerd.

Peter Don is conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, p.don@cultureelerfgoed.nl.

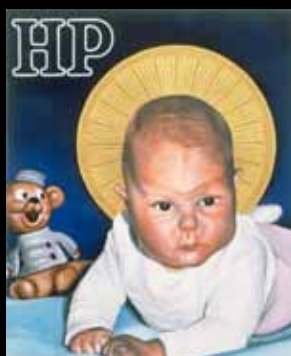
Coert Peter Krabbe, *Droomreis op papier: De Prix de Rome en de Nederlandse architectuur (1808-1851)*, Primavera, Leiden, 304 pag., gebonden, € 39,50, ISBN 978 90 5997 073 1.

Handelseditie proefschrift Coert Peter Krabbe 'Ambacht, kunst, wetenschap: Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)', Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist en Waanders, Zwolle, 1998. Zie de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl voor de collectie tekeningen van Anthony van Dam.

Ontwerp van de Zuiderkerk in Rotterdam door Anthony van Dam

KIJK!

100.000 X KUNST

Op 1 januari is het Instituut Collectie Nederland onderdeel geworden van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Daarmee beheert de Rijksdienst voortaan de 100.000 voorwerpen uit de kunstcollectie van het Rijk. De helft van deze kunstwerken is uitgeleend aan musea, openbare gebouwen en Nederlandse ambassades in het buitenland. Het andere deel is opgeslagen in depots in Rijswijk.

De kunstcollectie kent een enorme rijkdom. Zo is er een grote diversiteit aan portretten, van onbekende kunstenaars en anonieme figuren tot erkende meesters en bekende personen. Verder zijn er stillevens uit alle eeuwen, meubels, keramiek, beeldhouwwerken en glaswerk.

SYLVIA VAN SCHAİK, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, s.van.schaik@cultureelerfgoed.nl.

De slaapkamer op de eerste verdieping

De korenopslag van de Ravenhorst

Slapen in een spieker

Sinds augustus kun je logeren in een van de laatste korenspiekers van ons land. Die van de havezate Ravenhorst in de Achterhoek. De door het Rijk beschermde monumentale opslagplaats is voorbeeldig gerestaureerd.

WIM WIESKAMP

De korenspieker op het erf van de Ravenhorst, net buiten het dorp Winterswijk, is gebouwd in 1765. Dat hebben de jaarringen in het hout aangetoond. Het is een vakwerkgebouw, waarin personeel van de herenboerderij op de eerste verdieping en op zolder tussen schotten koren opsloeg. Voor een goede conservering moesten de knechten het koren regelmatig keren. Buiten, tegen de achtergevel, heeft een oven gestaan. De deur ervan zat in de gevel, zodat de knechten het brood er vanaf binnen in konden stoppen. Vanwege brandgevaar stookten ze de oven vanaf buiten. De warmte trok door de schoorsteen omhoog door de korenspieker en zorgde er zo voor dat het graan extra goed droogde. De vorm van de spieker van de Ravenhorst, met vakwerk en een uitspringende houten topgevel, is typerend voor de spiekers in Oost-Nederland en het aangrenzende Münsterland.

Graan is belangrijk

Korenspiekers bestaan al sinds het midden van de bronstijd, dus dat is al zo'n vierduizend jaar. Het woord spieker komt van 'spicarium', Latijn voor voorraadschuur, want ook de Romeinen bouwden in

Nederland spiekers. Omdat graan lange tijd ons hoofdvoedsel was, stelden we hoge eisen aan de opslag. Het moest droog bewaard worden, zodat het niet vroegtijdig ontkiemde. En het moest beschermd worden tegen ongedierte en plunderslaars. De eerste korenspiekers waren van hout, met een rieten dak. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw werden het vakwerkgebouwtjes. De wanden bestonden eerst nog uit leemvlechtwerk, maar de boeren vervingen dat al spoedig door het sterkere baksteen, vaak nog eerder dan de wanden van de boerderijen zelf. Dat geeft wel aan hoe belangrijk het graan was. De laatste korenspiekers zijn in het midden van de negentiende eeuw gebouwd en hadden volledig stenen gevels. Aan het eind van die eeuw raakten de meeste spiekers buiten gebruik. Graan werd voortaan in zakken en vanaf begin twintigste eeuw in silo's opgeslagen. Ook de korenspieker van de Ravenhorst veranderde toen van functie. Volgens overlevering is hij rond 1900 geheel bewoond geweest. Uit die tijd stamt waarschijnlijk de boezem boven de haard. Hierna heeft de spieker gediend als opslagplaats voor andere spullen, als stal en als kookruimte voor de varkenspot.

Het dak voor de restauratie

Het vakwerk is binnen zichtbaar gebleven

De korenspeker van de Ravenhorst fungeert sinds kort als erfgoedlogies

De haard voor de restauratie

De restauratie

Toen begin 2000 Ellen Kroon eigenaar werd van de Ravenhorst had de korenspeker veel achterstallig onderhoud. Voor behoud van dit unieke monument was dringend een restauratie noodzakelijk. Kroon wilde hier wel in investeren, maar alleen als de korenspeker weer een passende functie kon krijgen. De keuze viel op erfgoedlogies. Het Rijk en de gemeente stelden subsidie beschikbaar voor de restauratie, en de provincie Gelderland voor de herbestemming. De restauratie heeft gediend als leerlingbouwplaats.

Ook het interieur is minimaal gewijzigd

Het uiterlijk van de korenspeker hoefde op slechts enkele punten te worden aangepast. Er zit nu een schuifpui achter de garagedeuren op de begane grond en glas achter de luiken op de eerste verdieping. Verdiept in de topgevels zijn voor daglicht op de zolderverdieping kleine ramen aangebracht, met luiken precies in de lijn met de planken. Als die dicht zijn, zijn deze nieuwe openingen nauwelijks zichtbaar. Ook het interieur is minimaal gewijzigd. Er is handig gebruikgemaakt van de driebeukige structuur van de speker. In de rechterbeuk, de voormalige garage, is nu de keuken gesitueerd. In de linkerbeuk, die oorspronkelijk leeg was, zijn de entree, de trapgang

en de natte ruimtes gecreëerd. In beide zijbeuken is het zicht naar de kapconstructie behouden gebleven. De begane grond van de middenbeuk is ingericht als woonkamer, zonder verdere toevoeging van wanden. Op de eerste verdieping en op zolder bevindt zich nu elk een slaapkamer. Het ruimtelijke effect op de zolderverdieping is enorm door het zicht op de kapconstructie.

Kierende naden

Tijdens de restauratie was het telkens weer zoeken naar oplossingen om de kwaliteit van de nieuwe functie op een zo hoog mogelijk niveau te krijgen, zonder dat de monumentale status van de korenspeker hier onder zou leiden. Enkele voorbeelden. De buitengevels zijn bij de restauratie niet geïsoleerd. Voorzetwanden zouden het vakwerk binnen onzichtbaar maken. Dat zou het karakter binnen behoorlijk aantasten. Bovendien zou er een grote kans zijn dat condens het vakwerk zou beschadigen. En ach, de gevelvlakken zijn relatief klein. Daarom is de capaciteit van de radiatoren vergroot en zijn de wanden aan de binnenzijde afgewerkt met een dampopen pleisterwerk. Door verzakking van de gebinten waren de eiken verdiepingvloeren niet vlak. Om toch een bruikbare vloer te realiseren zijn er regels met nieuwe eiken vloerdelen over aangebracht. De tussenruimte is gebruikt voor leidingen en isolatie. Ook de houten topgevels vroegen om een doordachte aanpak. De taps lopende eiken delen liggen koud tegen elkaar aan, waardoor de naden door de jaren

heen aardig zijn gaan kieren. De gevels zijn wind- en waterdicht gemaakt met nieuwe, geïsoleerde houten wanden ruim erachter. Door de vele openingen in de oude topgevels zijn de tussenruimtes ideale verblijfplaatsen voor vleermuizen en andere dieren geworden. Een niet onbelangrijk aspect van het leven op een boerenerf.

Waardevolle keitjesvloer

Niet alle problemen waren oplosbaar. De cultuurhistorisch waardevolle keitjesvloer van de begane grond in de middenbeuk was sterk vervuild met olie. Schoonmaken hielp niet. De geur van olie was niet weg te krijgen. En dat is onprettig in de woonkamer van je vakantiehuis. De vloer is gedocumenteerd en weggehaald. Met schone keitjes elders van het erf is een rand van de vloer teruggelegd. Een restauratie als deze valt en staat met de kwaliteit en inzet van de aannemer. H.J. te Selle uit Winterswijk heeft prima werk geleverd, wat heeft geresulteerd in een tweede plaats bij de verkiezing van de Beste Leerlingbouwplaats 2009 Noord-Oost van kenniscentrum Fundeon. Afgelopen zomer is de korenspeker van de Ravenhorst feestelijk in gebruik genomen als erfgoedlogies. Er kan gesproken worden van een geslaagde restauratie met een goed voorbeeld van herbestemming van cultureel erfgoed.

Wim Wieskamp is restauratieadviseur bij Adviesbureau SEM Oost-Nederland, info@semon.nl. Om in de korenspeker te logeren, zie www.landgoedravenhorst.com

Kunststofkunst

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoekt de problemen met plastic in moderne kunst. De dienst richt zijn aandacht op het identificeren van de soort plastic en het schoonmaken ervan. Bovendien hebben we de schadeverschijnselen geïnventariseerd van kunstwerken van plastic in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Deze inventarisatie dient als vergelijkingsmateriaal met een inventarisatie uit 1995. Zo valt te zien of de objecten nog steeds in goede staat zijn of dat er problemen met de kunststoffen zijn ontstaan. Het onderzoek naar het behoud van plastic in musea verricht de dienst sinds 2008 in internationaal verband. De samenwerking POPART, dat staat voor Preservation Of Plastic ARTefacts in museum collections, gaat tot richtlijnen komen voor het schoonmaken en restaureren van plastic kunst. Projectleiders uit Frankrijk, Italië, Engeland, Denemarken, Slowakije, Slovenië, Amerika en Nederland waren afgelopen juni bijeen voor het tweejaarlijkse overleg. Het Victoria and Albert Museum in Londen was dit keer gastheer. Het slotcongres vindt in 2012 in Parijs plaats.

Rijksdienst-onderzoeker
Thea van Oosten met plastic kunst

FOTO TACO ANEMA

FOTO'S RIJKSGEBOUWDIENST

Voor en na de restauratie

Paleis al beetje egaler

De Rijksgebouwendienst gunt voorbijgangers eindelijk weer een blik op het Koninklijk Paleis Amsterdam. Een deel van de steigers is vanaf 22 november verwijderd, waardoor de eerste resultaten van de onderhouds- en restauratiewerkzaamheden kunnen worden aanschouwd. De gevelwerkzaamheden moeten ervoor zorgen dat het Paleis op de Dam eind 2011 weer in zijn volle schoonheid kan worden ervaren en technisch weer 25 tot 30 jaar mee kan. De bonte vlekkeligheid van de gevel wordt verminderd: donkere stenen worden lichter en lichtere stenen donkerder. De Rijksgebouwendienst wil hiermee bereiken dat de architectuur beter tot zijn recht komt. Maar liefst 25.000 zandstenen blokken worden stuk voor stuk nauwkeurig onderzocht. Vervolgens valt per blok het besluit: niets doen, omdat de steen in goede staat verkeert, droog microstralen, eventueel krijten om de kleur te corrigeren, repareren of vervangen.

Ook worden alle voegen vervangen, de kozijnen hersteld en geschilderd en er wordt nieuwe duivenwering aangebracht. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is nauw bij de restauratie betrokken.

VOC-collectie naar Australië

Nederland heeft in november voorwerpen uit de wrakken van vier VOC-schepen aan Australië gegeven, waaronder een zilveren muntschat. Dat heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bewerkstelligd. De Batavia, de Vergulde Draeck, de Zuytdorp en de Zeewijk waren in respectievelijk 1629, 1656, 1712 en 1727 op weg naar Batavia, het huidige Jakarta in Indonesië, toen ze voor de Australische kust vergingen. De wrakken werden in de jaren zestig van de vorige eeuw ontdekt. In 1972 spraken Nederland en Australië af de vondsten te verdelen. Inmiddels is het verdelen van archeologische collecties achterhaald. De grootste waarde heeft een collectie als deze als één geheel bestudeerd kan worden. In opdracht van de Rijksdienst is de collectie gedocumenteerd en gefotografeerd, waardoor die binnenkort voor iedereen via internet beschikbaar is. Zo wordt de collectie, ondanks het vertrek naar Australië, in feite beter toegankelijk dan zij was.

Een deel van de collectie

FOTO CIE

Vliegtuigen archeologisch bergen

BF 109 G & JU-88

Een vliegtuig bergen, dat is een soort archeologische opgraving. Daarom lijkt het niet meer dan logisch dat het Ministerie van Defensie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed daarbij nauw gaan samenwerken. Bij twee Duitse oorlogsvliegtuigen hebben de twee instanties dat onlangs beproefd. PETER STASSEN

Bij het wrak in Oudenrijn liggen de twee Duitse bommen schuin over elkaar

Op 30 januari 1944 boorde zich een Duits jachtvliegtuig in een weiland bij Wenum-Wiesel, een tweelingdorp in de gemeente Apeldoorn. De Messerschmitt Bf 109 G was tijdens een luchtgevecht door een geallieerde jager neergeschoten. De huidige bewoner, destijds ooggetuige, kan zich het neerkomen in haar achtertuin goed herinneren. De Duitsers namen grote wrakstukken mee, maar lieten de stoffelijke resten ongemoeid.

In een ander weiland, bij het Utrechtse Oudenrijn, ramde zich een Junkers Ju-88 de grond in, een Duitse bommenwerper. Dat gebeurde vier jaar eerder, op 10 mei 1940, aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. De bommenwerper was door Nederlands luchtafweergeschut getroffen. Volgens historische bronnen zijn hierbij drie van de vier bemanningsleden omgekomen. Het vliegtuig had een gat van vijf meter diep in het weiland geslagen. Afgelopen april en mei heeft het Ministerie van Defensie beide wrakken geborgen. In Wenum-Wiesel zijn ook de stoffelijke resten van de piloot aangetroffen, in Oudenrijn twee bommen van elk 250 kilo. Bijzonder was dat aan beide bergingsteams een veldarcheoloog van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was toegevoegd. Een vliegtuigberging heeft namelijk veel overeenkomsten met archeologisch veldonderzoek.

Synergie

Bij een vliegtuigberging gaat het primair om het verwijderen van niet-gesprongen explosieven en het opsporen en identificeren van oorlogsvermisten. Deze primaire doelstellingen eisen van de bergers dat zij zeer precies werken en dat zij veel aandacht schenken aan de menselijke resten. Hierdoor is dit veldonderzoek, samen met het bureauonderzoek dat eraan voorafgaat, op veel onderdelen vergelijkbaar met archeologisch onderzoek. De verschillen liggen vooral op het vlak van de onderzoeksvraagstelling, registratie en documentatie van archeologische fenomenen. De samenwerkingen bij de opgravingen in Wenum-Wiesel en Oudenrijn zijn bedoeld om de synergie te onderzoeken tussen beide soorten expertise. Het initiatief voor deze archeologische begeleidingen lag bij de gemeentelijke archeologische diensten van Apeldoorn en Utrecht.

Militair erfgoed

De aandacht voor de Tweede Wereldoorlog en het hieraan verbonden materiële en immateriële erfgoed is de afgelopen jaren sterk toegenomen. Het verdwijnen van de generatie die de oorlog heeft meegemaakt creëert een leegte en versterkt de belangstelling voor dit erfgoed. Helaas verdwijnt niet alleen de generatie, maar ook het archeologische erfgoed dat aan deze periode verbonden is. De grootste bedreigingen liggen op dit moment op het vlak van de ruimtelijke ontwikkelingen en schatgraverij. De grootschalige koperbergingen op zee van oorlogsschepen zijn hier een sprekend voorbeeld van. Archeologisch onderzoek van vindplaatsen uit de periode van de Tweede Wereldoorlog is in Nederland zeer zeldzaam. Bergingen van vliegtuigen uit de Tweede Wereldoorlog vormen een klein onderdeel van de zorg voor het totale militaire erfgoed. De omvang en invulling van deze erfgoedzorg worden op dit moment door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzocht. Deze verkenning is breed van opzet en begint in de middeleeuwen en sluit af met de Koude Oorlog. De dienst onderzoekt hierbij de drie hoofdpijlers van de monumentenzorg – archeologie, gebouwd erfgoed en cultuurlandschap – nader op mate van erfgoedzorg, kennislacunes en deskundigheid. Wij schenken in deze verkenning ook aandacht aan mobiel erfgoed. Zoals Duitse oorlogsvliegtuigen.

Peter Stassen is beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en projectleider van de verkenning militair erfgoed, p.stassen@cultureelerfgoed.nl.

Zuid-Afrika en Nederland

DE TOEKOMST

360 graden rondkijken op het Kerkplein, het centrale plein van Pretoria

HET GAAT TE VER OM PRETORIA EEN NEDERLANDSE STAD TE NOEMEN, MAAR DE NEDERLANDSE INVLOED OP DE STEDENBOUW EN DE ARCHITECTUUR IS ER DUIDELIJK HERKENBAAR. DE BINNENSTAD IS ECHTER ERNSTIG AAN HET VERVALLEN. DE RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED HELPT OM PRETORIA OPNIEUW TOT LEVEN TE BRENGEN. JEAN-PAUL CORTEN

Pretoria, het historische centrum van de huidige miljoenenstad Tshwane, is de plaats waar Zuid-Afrika's uitvoerende macht zetelt en dus een stad van ministeries en ambtenaren. Het presidentiële paleis, in 1913 door de befaamde Engelse architect Sir Herbert Baker ontworpen, torent als een alziende adelaar met gespreide vleugels boven de stad uit. Het onderstreept de positie en het belang van de stad. De wetgevende macht bevindt zich echter in Kaapstad en de rechterlijke macht in Bloemfontein. Dat betekent dat de ambtenaren die Pretoria bevolken om de haverklap onderweg zijn naar de andere kant van het enorme land.

Na de beëindiging van het apartheidsregime in 1994 wonen er geleidelijk aan steeds minder mensen in Pretoria. De blanke bevolking heeft zich verschanst in uitgestrekte, lommerrijke buitenwijken; veilig opgesloten achter hoge muren, zware hekken en afschrikwekkend schrikdraad. De detailhandel heeft zich verplaatst naar omvangrijke winkelcentra aan de randen van de stad. Deze winkels zijn alleen per auto te bereiken, maar je kunt er zorgeloos vertoeven. Het is er schoon, fris en veilig, en op de achtergrond klinkt rustgevende muzak.

Historische onderlegger

Het zal niet verbazen dat horeca en uitgaansleven in zo'n leeggelopen binnenstad weinig bestaansbasis vinden. Pretoria heeft dan ook te kampen met ernstige leegstand en verval. Dat is op zijn beurt reden voor de nog resterende vitale bedrijven om de stad te verlaten. Lange tijd was het historische centrum daarom een 'no-go area'. En nog altijd lijdt het onder een negatief imago.

Toch wordt Pretoria geroemd om de historische kwaliteiten van haar binnenstad. De Heritage Field Academy, die in 2009 plaatsvond, heeft onderzocht wat het toekomstperspectief is van deze kwaliteiten. Het was een samenwerkingsverband tussen de Uni-

Het kleurrijke Marabastad biedt de mogelijkheid om de Europese en Afrikaanse stad met elkaar te verbinden

VAN PRETORIA

versiteit van Pretoria, ICOMOS, ArchiAfrika en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Dit is uitgevoerd in het kader van het beleid voor gemeenschappelijk erfgoed, dat de Rijksdienst in samenwerking met Buitenlandse Zaken vormgeeft. Het Rijksdienst-rapport *History in Progress* is vorig jaar aan mevrouw Zukiswa Ntsikeni overhandigd, regio-directeur van de Tshwane Metropolitan Municipality. Het biedt een historische onderlegger voor de komende revitalisatie van Pretoria. Dit is het eerste resultaat van een nieuw samenwerkingsverband tussen Zuid-Afrika en Nederland.

Nederlandse architecten

De grote groei die de stad doormaakte in het laatste kwart van de negentiende eeuw vond plaats onder het regime van de Friese architect Sytze W. Wierda, in 1877 door Paul Kruger aangesteld als hoofd Publieke Werken van de stad. In die hoedanigheid bouwde hij zelf enkele openbare gebouwen in neoclassicistische stijl, zoals in 1897 het Paleis van Justitie en in 1902 de Ou Raadssaal. Beide domineren nog altijd het Kerkplein, het centrale plein van de stad. Onder zijn bewind zijn bovendien veel Nederlandse architecten aangetrokken om de almaar uitdijende stad vorm te geven. Willem de Zwaan bouwde bijvoor-

beeld in 1897 de Nederlandsche Bank in neorenaissance-stijl en Klaas van Rijsse bouwde in 1898 de Kruger Kerk. Het was een tijd waarin de hoofdstad van de jonge Boeren-republiek zich staande trachtte te houden tegenover een Britse overmacht. Om de eigen identiteit te onderstrepen werd er steun gezocht in het verre Nederland. Ook toen de Boerenrepubliek na de Tweede Boerenoorlog (1899-1902) onder Brits bewind viel, werden de banden met Nederland gekoesterd. Vooral tijdens het interbellum trokken veel Nederlandse architecten naar Pretoria. De elegante, Haags aandoende hoogbouw in modernistische architectuur, die in de hele binnenstad is terug te vinden, is daarvan het resultaat. Met name J.R. Burg en diens zoon Jimmy gaven de stad zijn moderne aanzien. Maar ook architecten als Verwerke, Damstra, Kraan en Horstmanshof droegen daaraan bij. Hun creatie werd na 1948 het decor van een apartheidsregime dat onder de uit Nederland afkomstige president Verwoerd tirannieke trekken aannam. Toen was het de zwarte bevolking die de binnenstad verliet – zij het onvrijwillig – en gehuisvest werd in townships als Mamelodi.

Lange tijd was het historische centrum een 'no-go area'

Twee werelden

De Heritage Field Academy concludeerde dat de historische karakteristieken van Pretoria nog lang niet achterhaald zijn en voldoende potenties bevatten om de hoofdstad van de Regenboognatie een vitale toekomst te bieden. Een van de eerste opgaven daarbij is een brug te slaan tussen de

Het Paleis van Justitie uit 1897 van de Friese architect Sytze W. Wierda

'Afrikaanse stad' en de 'Europese stad'; een actueel thema voor het hele Afrikaanse continent.

De Europese stad is formeel van karakter en blinkt uit in organisatorisch vermogen. De Afrikaanse is informeel en kan bogen op creativiteit, flexibiliteit en zelfredzaamheid. In Pretoria ontmoeten beide werelden elkaar in Marabastad, het noordelijke gedeelte van de historische binnenstad. Het biedt een unieke gelegenheid om beide werelden met elkaar te verbinden. Daarvoor zouden stedelijke functies kunnen worden toegevoegd aan de marginale detailhandel die nu de wijk domineert. Horeca en uitgaansleven zullen een passende aanvulling vormen op het levendige en kleurrijke karakter van Marabastad. Maar om beide functies een blijvend perspectief te bieden, dienen de veiligheid en hygiëne in de wijk te verbeteren. Het stadsbestuur kan aan de slag dus.

Jean-Paul Corten is coördinator internationale samenwerking bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.corten@cultureelerfgoed.nl.

Het rapport 'History in Progress: Future Perspectives of Pretoria's Historical Core' valt in te zien in de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

De bodem van de Waddenzee ligt bezaaid met wrakken en verborgen archeologische schatten. In de glorie van de Nederlandse scheepvaart zijn langs de Texelse rede duizenden schepen vergaan, door bij storm of aanvaringen opgelopen averij, door strandingen of andere oorzaken. Van een aantal wrakken is de identiteit achterhaald, maar het leeuwendeel blijft anoniem achter op de zeebodem.

Tegelijkertijd liggen de verhalen achter de scheepsrampen verborgen in archieven, die slechts incidenteel worden geraadpleegd door historici. Om de kans te vergroten dat informatie uit geschreven bronnen gekoppeld wordt aan het fysieke maritieme erfgoed heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een proef uitgevoerd. Aan de hand van bronnenonderzoek naar vermeldingen van scheepsrampen bij Texel heeft de dienst een gegevensbank samengesteld met ruim vierhonderd gevallen van schipbreuk uit de periode 1575-1795. Daarnaast heeft de proef tientallen verhalen opgeleverd over verbrijzelde fregatten, verwoestende stormen en krankzinnige kapiteins.

Humanitair drama

Tussen de anonieme scheepswrakken bij Texel liggen ook de resten van fregat 't Hart. Begin 1751 was dit schip van kapitein Pieter Ortelius met 26 bemanningsleden van Amsterdam op weg naar Suriname. Langs de Britse kust brak de top van de fokkenmast, zodat in Plymouth een nieuwe moest worden aangeschaft. Na de reparatie was kapitein Ortelius 'zoodanig int verstand geraakt geworden, dat hij buiten staat was eenige dienst te doen'. Ondanks deze geestelijke inzinking van de schipper wisten de bemanningsleden eind april Suriname te bereiken.

Verbrijzelde fregatten, verwoestende stormen en krankzinnige kapiteins

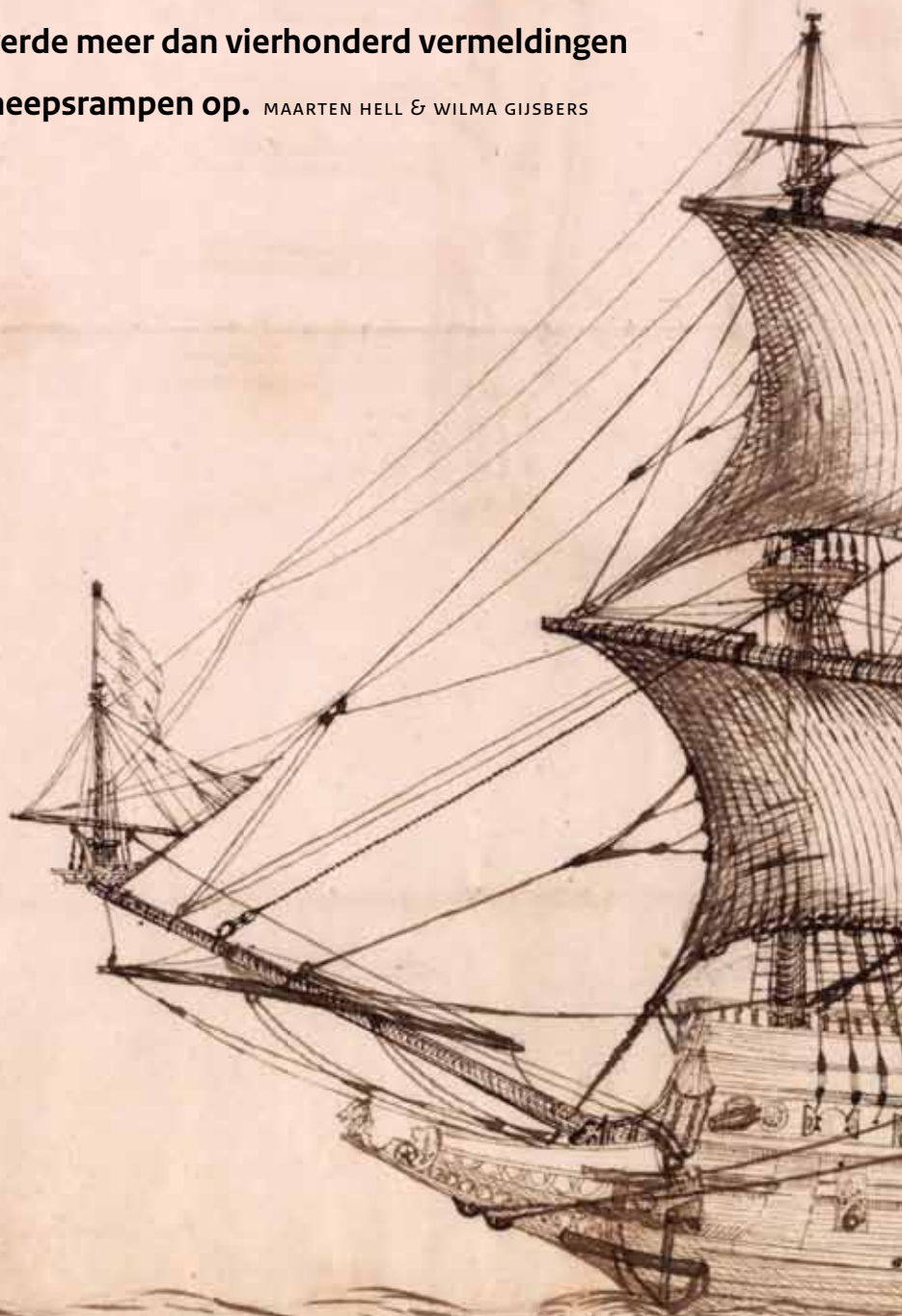
In de zomermaanden laadden zij daar suiker, koffie en cacao in. De gouverneur van Suriname liet Ortelius vervangen door stuurman Daniël Groenenberg, die in september aan de terugreis begon. In de ochtend van 26 november 1751 herkenden de opvarenden eindelijk de contouren van de Hollandse kust. Veel meer was er niet te zien, want het was mistig weer en het miezerde. Plotseling werden zij opgeschrikt door luide knallen: het fregatschip was op de Noorderhaaks gestoten.

Bij de confrontatie met de beruchte zandplaat bij Texel waren het roer en stukken scheepshuid van 't Hart verloren gegaan. Het schip zat vast en was lek geraakt, maar er kwam geen hulp af op de noodschoten. Gelukkig is het met opkomend water vanzelf vlot gekomen en kon het veilig Texel bereiken. In de bocht van de Zuidwal, bij Den Helder, ging het fregat voor anker. Daar begon 't Hart echter steeds meer water te maken en omdat het dreigde slagzij te »

Ruim twee eeuwen scheepsrampen rond Texel

Opgedoken uit ber

Een gegevensbank met informatie over scheepsrampen rond Texel uit historische bronnen, dat was het doel van de inventarisatie die de Rijksdienst in de afgelopen maanden heeft uitgevoerd. Het leverde meer dan vierhonderd vermeldingen van scheepsrampen op. MAARTEN HELL & WILMA GIJSBERS

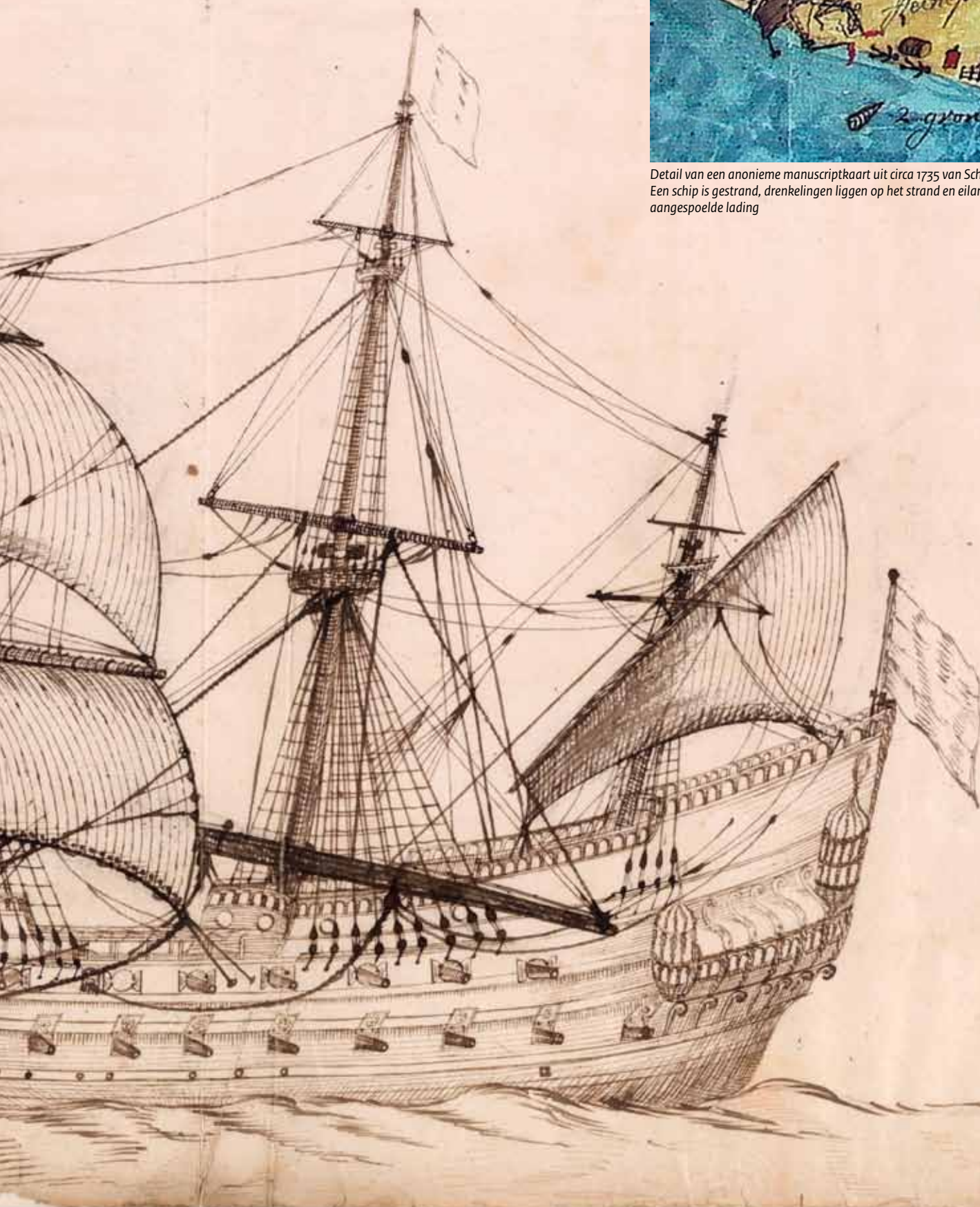
Het schip van de Franse koning uit 1618, aangetroffen in het dossier over de berging ervan

bergen papier

KAART TRESOAR, LEEUWARDEN

Detail van een anonieme manuscriptkaart uit circa 1735 van Schiermonnikoog langs het Friese Zeegat. Een schip is gestrand, drenkelingen liggen op het strand en eilandbewoners bergen ondertussen de aangespoelde lading

TEKENING NATIONAAL ARCHIEF, ARCHIEF STATEN-GENERAAL

Drie verfexperts

‘Eigenlijk zijn we detectives’

Van links naar rechts Bernice Crijns, Luc Megens en Matthijs de Keijzer in het Ateliergebouw van de Rijksdienst in Amsterdam

FOTO FRISO KEUNIS

Wat doet een verfexpert eigenlijk?

Wat doet een verfexpert eigenlijk? Bernice Crijns: ‘Wij laten mensen zien wat ze bij een restauratie uit hun gebouw kunnen halen als je er heel goed naar kijkt. Om te ontdekken welke kleuren het gebouw vroeger had, kun je bouwhistorisch onderzoek naar de verflagen laten doen. Die geven een mooi beeld van hoe een pand zich heeft ontwikkeld en wat de opeenvolgende eigenaars voor eisen hadden. Er vallen altijd keuzes te maken en verfonderzoek geeft een richting aan de restauratie. Wij doen het onderzoek niet zelf, maar wij kunnen daar richtlijnen voor geven.’

Wanneer verplaatst het verfonderzoek zich naar het laboratorium?

Bernice Crijns: ‘Soms willen de onderzoekers meer weten. Een chemische analyse kan dan de pigmenten en de bindmiddelen in de verf aantonen. Je kunt niet de juiste conclusies trekken zonder door de microscoop te kijken.’

Matthijs de Keijzer: ‘Die specifieke vragen komen bij ons op het laboratorium in Amsterdam terecht. Wij kunnen bijvoorbeeld laten zien dat de verf verkleurd is. Dat blauw bruin is geworden.’

Luc Megens: ‘Wij kijken niet alleen naar het materiaal, maar helpen mee om het erfgoed te begrijpen door inzicht te geven in het kleurbeeld en de techniek.’

Matthijs de Keijzer: ‘Stel, we onderzoeken een schouw waarvan iedereen aanneemt dat die uit de negentiende eeuw komt. Dan blijken er pigmenten op te zitten die vooral in de zeventiende eeuw in zwang waren en in de negentiende eeuw niet meer toegepast werden. Resultaat: de schouw is opeens twee eeuwen ouder. Chemisch onderzoek reikt verder dan je denkt.’

Sinds 1 januari zijn de taken en de medewerkers van het voormalige Instituut Collectie Nederland ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zo ook de verfexperts Matthijs de Keijzer en Luc Megens. Tzamen met specialist kleur en schilderijen Bernice Crijns doen zij interdisciplinair onderzoek.

DIRK SNOODIJK

Bernice Crijns: ‘Wij faciliteren in ons laboratorium in Amersfoort optische microscopie. Kleuronderzoekers kunnen bij ons door de microscoop naar hun verfmonsters komen kijken of zij niet een laag over het hoofd gezien hebben.’

Vrijwel al het erfgoed bevat verf, toch?

Luc Megens: ‘Inderdaad. Bij ons komt dus alles langs. Van beschilderde scheepsmodellen uit een museum en archeologische resten, tot polychrome sculpturen en goudleer. Een belangrijk deel is architectuur.’

Matthijs de Keijzer: ‘Het gaat om de buitenkant van een gebouw en om de binnenkant. En dan niet alleen de geverfde deuren en ramen, maar ook de meubels, de schilderijen, de tapijten, het behang, het stucwerk.’

Wat maakt dit werk mooi?

Luc Megens: ‘Ik werk niet slechts in een laboratorium, maar ik help mee aan het reconstrueren van de geschiedenis.’

Matthijs de Keijzer: ‘Ook ik ben gek van geschiedenis. De uitdaging voor mij is om dat wat ik onderzoek in een groter geheel te zien.’

Bernice Crijns: ‘Het interessante van dit werk is dat je eigenlijk een detective bent. Ik zoek naar puzzelstukjes. Die vallen opeens op hun plaats, zodat je dan een antwoord kunt geven waardoor het historische beeld klopt. Voor de meeste mensen is het heel moeilijk om zich een voorstelling te maken van hoe iets is geweest. Als je dat inzichtelijk kunt maken, dan zijn ze bereid om op een waardige manier met het monument om te gaan. En dan word ik heel blij.’

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Misschien wel honderdduizenden stenen voorwerpen hebben archeologen verzameld rond de prehistorische vuursteenmijn van Rijckholt. Dit oudste permanent zichtbare archeologische monument van Nederland is wereldberoemd. De Rijksdienst onderzoekt de betekenis van de stukken bewerkte vuursteen en de ondergrond. JOS DEEBEN & JAN WILLEM DE KORT

Samenhang rond de mijn van Rijckholt

Kaap Vuur

Tijdens een treinreis in 1881 van Visé, net over de grens, naar Maastricht, keek de Belgische wetenschapper Marcel de Puydt verrast naar buiten. Hij vermoedde dat er een prehistorische mijn lag in de hellingen van Rijckholt en Sint Geertruid. Toen De Puydt kort daarna het Savelsbos op de hellingen bezocht, wist hij het zeker: hier was vuursteen gewonnen. Wie daar tegenwoordig wandelt, ziet her en der verzakkingen. Sommige van die ronde plekken bevinden zich boven ingestorte mijnschachten. Iedereen kan de mijn bezoeken. Dat is zeer interessant, want het is het oudste industriële monument van Nederland. Het mijngebied van Rijckholt is inmiddels wereldberoemd geworden onder archeologen. Hier is enorme kennis vergaard over de manier waarop mensen tussen 4000 en 3000 voor Christus vuursteen exploiteerden. In die periode van de nieuwe steentijd werden op meerdere plaatsen in Europa mijnen in gebruik genomen. De Europeanen gingen zich toen steeds meer met landbouw bezighouden. In plaats van rond te trekken bleven ze voortaan op

dezelfde plek wonen. Om akkers aan te leggen kapten ze bomen en om boerderijen te bouwen bewerkten ze hout. De kersverse boeren gebruikten hiervoor vuurstenen bijlen. Om die bijlen te kunnen maken hadden ze grote stukken vuursteen nodig. Die dolven ze met stukken gewei en vuurstenen hakken uit onderaardse kalkafzettingen.

Rijke vindplaats

Mede door het onderzoek in de mijn van Rijckholt is er al veel bekend over de manier waarop de vuursteen gewonnen werd en hoe de bijlen en dergelijke werden gemaakt. Maar waarvoor de omgeving van de mijn werd gebruikt, daarvan weten we weinig. Ten zuiden van de mijn ligt een landtong van ongeveer honderd hectare, omsloten door het Savelsbos en het Eijsderbosch. Deze kaap ligt tegenwoordig op het droge, maar heeft zijn kenmerkende vorm gekregen via duizenden jaren afspoeling door de Maas. De landtong bij de mijn

rsteen

is niet alleen een kaap, maar wordt ook zo genoemd. De akkers op de Kaap liggen bezaaid met stukken bewerkte vuursteen. Het merendeel stamt uit de periode dat de mijn werd geëxploiteerd.

Hier hebben archeologen en verzamelaars in de loop van de tijd tienduizenden, misschien wel honderdduizenden stenen voorwerpen verzameld. Hoewel de akkers rond de Rijckholtse mijn dus tot de rijkste archeologische vindplaatsen van Nederland behoren, is het opmerkelijk dat de vondsten uitermate slecht gedocumenteerd zijn. Een overzicht van wat waar is gevonden bestaat niet.

Gericht op het gebied

Het is duidelijk dat er een samenhang moet zijn tussen de mijn en de talrijke vondsten uit de directe omgeving. Wat die samenhang precies inhoudt en wat de kwaliteit is van de resten is onderwerp van een archeologisch onderzoek. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verricht hiervoor gedurende vijf jaar veldwerk. Elk jaar een maand. Afgelopen oktober voor de derde keer. De archeologische monumentenzorg richt zich tegenwoordig steeds meer op ensembles. Onderdelen van een gebied kunnen elkaar aanvullen met informatie over het verleden. De Rijksdienst ontwikkelt sinds enkele jaren methodes en strategieën om dergelijke ensembles op te sporen, te waarderen en vervolgens eventueel wettelijk te beschermen. Het gebied rond de vuursteenmijn in Rijckholt is daar een mooi voorbeeld van. Omdat het Savelsbos eigendom van Staatsbosbeheer is, voert de dienst het onderzoek hier samen met deze natuurbeheerder uit.

Meer dan een gebruiksvoorwerp

Tot nu toe hebben we op de akkers enkele duizenden vuurstenen voorwerpen gevonden, waaronder bijlen, schrabbers voor huidbewerking, messen en maal- en polijststenen. Dit lijkt er op te duiden dat er rond de mijn in ieder geval werd gewoond. We hebben hier echter niet alleen vuursteen uit Rijckholt gevonden, maar ook uit Henegouwen en Wommersom in België, uit het gebied rond het Franse Reims en van de Lousberg bij Aken in Duitsland.

Hoewel er in de Rijckholtse mijn dus vuursteen onder handbereik was, gebruikte men hier ook vuursteen uit andere gebieden. Dit zou er wel eens op kunnen wijzen dat bijvoorbeeld een bijl in de nieuwe steentijd meer was dan gewoon maar een gebruiksvoorwerp. Misschien was die bijl ook wel een prestige-object en weerspiegelde hij de status van de eigenaar en zijn contacten met groepen mensen die elders woonden.

Goed intact

Op basis van booronderzoek kunnen we voorlopig stellen dat de sterke erosie van de Kaap erg meevalt. Tot voor kort bestond namelijk het idee dat grote delen van het oppervlak weggespoeld waren als gevolg van de aanleg van akkers. Doordat de bodem niet bijeen wordt gehouden door een gesloten vegetatie van bijvoorbeeld gras, is hij gevoelig voor erosie. Het blijkt echter dat het overgrote deel van de Kaap zo vlak is dat de bodem vrijwel niet te lijden heeft onder sterke regenval. Alleen aan de flanken, waar de helling steiler is dan twee procent, bestaat de kans dat de bodem afspoelt. Dit betekent dat de bodem in het akkergebied ten zuiden van de mijn nog behoorlijk goed intact is en dat de archeologische grondsporen vermoedelijk goed bewaard zijn gebleven. Weerstandsmetingen laten zien dat er onder de akkers sporen aanwezig zijn van mijnschachten, en van een merkwaardige greppel. Die omgeeft een terrein van twintig hectare. Dat kan een veekraal geweest zijn, een vluchtburcht, een ritueel centrum of een versterkte nederzetting. Boringen in de greppel hebben een aanzienlijke hoeveelheid vuursteen, aardewerk en houtskool opgeleverd. Dit komt overeen met de vulling van andere opgegraven greppels rond terreinen. Alleen gravend onderzoek kan uitsluitsel geven over de precieze aard van de sporen. In 2011 gaan we daarom deze observaties gericht toetsen met proefsleuven. We hopen dan nadere uitspraken te kunnen doen over de waarde van de archeologische resten en of de Kaap met de vuursteenmijn een archeologisch monument van wereldformaat is.

Jos Deebe is hoofd Archeologie en Jan Willem de Kort is veldarcheoloog pleistoceen, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.deeben@cultureelerfgoed.nl & j.de.kort@cultureelerfgoed.nl.

Aantal bezoekers kent grenzen

ERFGOEDTOERISME IN OPTIMA FORMA

De Britse fotograaf Martin Parr is bekend vanwege de meedogenloze wijze waarop hij de manische massaconsumptie en het ongebreidelde massatoerisme heeft vastgelegd. Hij fotografeerde vaak toeristen die zelf aan het fotograferen waren. Volgens Parr nemen toeristen foto's van dingen die ze mooi vinden, omdat ze zich met het onderwerp van hun foto willen identificeren. Wat zoeken toeristen eigenlijk in ons kikkerlandje? Volgens een artikel in NRC Handelsblad van 7 augustus willen 'buitenlandse toeristen typisch Nederlandse bezienswaardigheden bezoeken, zoals Volen-

dam, molens en een kaasmarkt'. Ze zoeken Mooi Holland. Een paar recente cijfers. De top 3 per jaar: bijna 5 miljoen mensen bezoeken Amsterdam, 3,3 miljoen vermaken zich in de Efteling en 1,5 miljoen bewonderen kunst in het Van Gogh Museum.

Authenticiteit

Toerisme is een dynamische en groeiende industrie, die essentieel is voor de economische positie van Nederland. Gemiddeld bezoeken elk jaar ruim elf miljoen mensen ons land. Rond de achttien procent daarvan komt om culturele redenen. De verwachting

Ons erfgoed kan zonder toerisme. Onze economie niet meer. Cultuurtoerisme is uitgegroeid tot de grootste industrietak ter wereld. Maar monumentenzorg schenkt nog weinig aandacht aan deze melkkoe. Duurzaam toerisme is het toverwoord.

CEES VAN 'T VEEN

De molens van Kinderdijk

Het Rietveld Schröderhuis

De Amsterdamse grachtengordel

is dat het aantal buitenlandse toeristen de komende tijd verder zal uitgroeien tot veertien miljoen per jaar. Tegenwoordig staan begrippen als authenticiteit en duurzaamheid centraal. Tien jaar geleden stelden Pine en Gilmore in hun succesvolle boek *The experience economy* dat klanten meer willen dan een product. Ze zijn bereid te betalen voor een belevenis. Bedrijven creëren ruimte voor deze belevenissen, waarbij de klant wordt vermaakt en overladen met warme gevoelens. Daardoor gaat hij geloven dat hij deel uitmaakt van een onvergetelijke gebeurtenis.

Sinds het verschijnen van dit boek is, naast belevenis en emotie, in het cultuurtoerisme ook het begrip authenticiteit op de voorgrond getreden. Het vasthouden van de authenticiteit van cultuurhistorische locaties is belangrijk. Het vormt een wezenlijk element: het fysieke materiaal, in verzameld geheugen en in niet-tastbare tradities die uit het verleden zijn overgebleven.

Duurzaam toerisme

Afgelopen mei gaven de landen in de Raad van Europa unaniem aan dat 'het nodig is dat de bijdrage van cultuur aan duurzaam toerisme wordt bevorderd, als vitaal element om plaatsen en regio's aantrekkelijk te maken voor economische ontwikkeling, alsmede als middel om het belang van het culturele erfgoed in Europa onder de aandacht te brengen.' Geen geringe uitspraak.

Dit duurzame toerisme bestaat uit een optimale kwantiteit en een optimale kwaliteit. Alleen dan is cultuurhistorisch toerisme een zegen en geen vloek. Ter illustratie drie voorbeelden van Nederlandse monumenten van wereldformaat, die verschillende soorten en aantallen toeristen trekken.

Amsterdamse grachtengordel

De vijf miljoen buitenlandse toeristen die Amsterdam per jaar trekt, komen met name uit Duitsland, Groot-Brittannië en België. Zo'n veertig procent bezoekt onze hoofdstad vanwege de zeventiende-eeuwse grachtengordel. Niet voor niks is het unieke stedenbouwkundige meesterwerk eind juli erkend als werelderfgoed. De verwachting is dat door dit kwaliteitslabel het toerisme verder zal toenemen. Een bezoek aan het monument in de open lucht kost immers niks.

De gemeente Amsterdam is van plan vijftig nieuwe aanlegsteigers voor rondvaartboten te bouwen. Maar is er een limiet aan deze toeristenstroom? Komt er een moment waarop er te veel boten door de grachten varen en de files op het water gevaarlijke vormen aannemen? Of grijpt hier de onzichtbare hand van zelfregulatie in?

We moeten zoeken naar een optimaal aantal toeristen

Windmolens van Kinderdijk

Nederlandse windmolens symboliseren de eeuwige strijd tegen het water. Waar elders ter wereld zijn molens puur gebouwd als technische machines voor waterbeheer en vervullen ze nog steeds die functie? Enkele 'machines' bij Kinderdijk in Zuid-Holland zijn meer dan 250 jaar oud en vergen het nodige onderhoud. Sommige stonden er zeer slecht bij. Daarom heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de afgelopen jaren subsidies verstrekt voor het herstel en behoud ervan.

Hoewel de molens een eigen cultureel landschap vormen, wordt de omgeving in Kinderdijk als onaantrekkelijk ervaren. Lelijke gebouwtjes verstoren het vrije zicht op dit precaire cultuurlandschap. Het aantal bezoekers aan het molencomplex is sinds de erkenning als werelderfgoed in 1997 verdrievoudigd tot 150.000 per jaar. Toch zou economisch gezien de gemiddelde verblijftijd van toeristen hier langer kunnen zijn. De meeste touringcars van Parijs naar Amsterdam maken in Kinderdijk namelijk alleen even een sanitaire stop. De inkomsten blijven achter bij de kosten. De gemeente overweegt voortaan entree te heffen. Een integrale kosten-batenanalyse lijkt hier wenselijk.

Rietveld Schröderhuis

Tot slot het Rietveld Schröderhuis, een icoon van de stad Utrecht. In 1924 bouwde Rietveld dit modernistische huis in opdracht van mevrouw Schröder, zijn aanstaande echtgenote. Het is het enige gebouw dat ooit volgens de architectonische principes van de kunststroming De Stijl is gerealiseerd. Een bezoek is een bron van inspiratie voor liefhebbers van het internationale modernisme.

Er wordt hier slechts een beperkt aantal toeristen toegelaten, want het is een klein en kwetsbaar museum.

Maximaal tien personen in een groep, en maar zes groepen per dag, vijf dagen per week, wat neerkomt op maximaal 15.000 bezoekers per jaar. Niet veel. Wel genoeg: de grens van het fysieke bezoek lijkt bereikt. Meer zou te veel zijn. Desondanks doet de cultuurhistorische waarde van het huis niet onder voor die van de grachtengordel en de windmolens. Ook het Rietveld Schröderhuis is werelderfgoed, sinds 2000.

Digitaal bezoek

Elk erfgoed kent zijn grenzen. De windmolens in Kinderdijk leggen windeieren en de grachtengordel dreigt dicht te slibben met toeristen. Het Rietveld Schröderhuis heeft zijn grens bereikt. Beheerders en bezoekers van het erfgoed kunnen niet anders dan dit accepteren. Gelukkig kunnen we die grens tegenwoordig oprekken. Bijvoorbeeld door digitale bezoekersstromen te stimuleren, en tegelijkertijd na te denken of een kopie van de authentieke plek een goede vervanging kan zijn.

In Spanje heeft men de Neocuevo gebouwd, de 'nieuwe grot'. Dit is een exacte replica van de originele grot in Altamira. De prehistorische schilderijen waren in de loop der tijd zwaar aangetast door grote toeristenstromen en de grot moest deels sluiten om verdere schade aan dit werelderfgoed te voorkomen. De namaakgrot is onderdeel van een ultramodern museum, geopend in 2001 en ontworpen door de Spaanse architect Juan Navarro Baldeweg, die overigens ook het nieuwe gebouw van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort bouwde.

In dat licht stelt de Rijksdienst zich de komende jaren ten doel een belangrijke leverancier te worden van informatie over erfgoed. De dienst wil als verbindingstation optreden voor gegevensbanken van anderen en die koppelen aan de eigen informatiebronnen.

Optimaal aantal

Natuurlijk is de emotionele beleving van een kopie anders dan van het origineel. Maar soms is het de enige uitweg om onherstelbare schade aan het erfgoed te voorkomen. En van zwaar beschadigd erfgoed blijft de toerist zeker weg. Risico's door cultuurtoerisme mogen niet uit de hand lopen. Dat mag duidelijk zijn.

Daarom moeten we zoeken naar een optimaal aantal toeristen. Niet naar een maximum. Elk monument zou het aantal bezoekers moeten krijgen dat het aankan. De uitdaging is om dat optimale aantal toeristen per erfgoedlocatie te berekenen en daar toezicht op te houden. Dat is de situatie in optimale forma, een combinatie van fysieke en digitale bezoekers. Alleen zo kunnen toekomstige generaties ons erfgoed blijven beleven.

Cees van 't Veen is directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, ceesvantveen@cultureelerfgoed.nl. Dit artikel is een bewerking van de lezing die Cees van 't Veen vorig jaar gaf op het European Heritage Heads Forum in Parijs. Nadere informatie: Ben de Vries, senior beleidsmedewerker internationaal, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

FOOTSTEPS AND FINGERPRINTS

The legacy of a shared history

Cees Jan van Golen, Waanders, Zwolle, 144 pag., gebonden, € 22,50, ISBN 978 90 400 7703 6

In dit boek geven de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Nationaal Archief en – toen nog – het Instituut Collectie Nederland tal van voorbeelden van de sporen die Nederland in de afgelopen vier eeuwen achterliet in de acht zogenoemde prioriteitslanden. Zoals de Avondster, die in 1659 voor de kust van Sri Lanka zonk. Of een Nederlandse kerk uit 1834 in Rusland. Of een Nederlandse schets uit 1644 van een fort, die zich in het nationale archief van Brazilië bevindt.

schrijvers. Toen in de late twintigste eeuw de oude steenovens snel verdwenen, keerde het tij. Eenzame fabrieksschoorstenen zijn als markante herkenningpunten behouden. Diverse steenfabrieken worden nu gekoesterd en herbestemd voor wonen en werken. De Rijksdienst heeft meebetaald aan deze uitgave, die mooie historische foto's bevat, evenals een waardevolle, gedetailleerde beschrijving van hoe men rond 1875 op een steenfabriek te werk ging.

DE TUINBAAS EN ZIJN BUITENPLAATS

Werken in historisch groen

Gertrudis A.M. Offenbergh, Waanders, Zwolle, 208 pag., gebonden, € 89,-, 978 90 400 7702 9

Tegenwoordig werken er nog 250 tuinbazen op Nederlandse buitenplaatsen. Zij leiden het onderhoud van het park en dragen het overgrote deel van hun kennis mondeling over op hun knechten. Daarom is het goed dat architectuurhistoricus Offenbergh iets van die orale traditie vastlegt. In dit boek, dat met financiële steun van de Rijksdienst tot stand is gekomen, portretteert zij aan de hand van gesprekken met de tuinbazen 24 buitenplaatsen.

TUSSEN HAARLEMMEPOORT EN HALFWEG

Historische atlas van de Brettenzone in Amsterdam

Jaap Evert Abrahamse, Erik Schmitz en Henk Weerts, Thoth, Bussum, 112 pag., gebonden, € 29,90, ISBN 978 90 6868 515 2

Het is een rommelige strook aan de rand van Amsterdam: de Brettenzone. Dit gebied is vernoemd naar tapperij Brittenburg, die daar van de zeventiende tot in de negentiende eeuw stond. Volgens de huidige plannen worden er binnenkort nog meer wegen en spoorlijnen in de Brettenzone aangelegd. Op verzoek van de gemeente heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed eerst onderzocht welke cultuurhistorische relictten zich er nog bevinden. En dat is meer dan menig een zou kunnen denken. Tussen de gifstort, leegstaande kantoren en de A10 liggen bijvoorbeeld nog korte stukjes dijk en een slotenpatroon uit de middeleeuwen. Een weg, vaart, molen, kerk, begraafplaats, banpaal en dijkdoorbraak uit de zeventiende eeuw. En uit de negentiende eeuw vinden we bijvoorbeeld nog een spoordijk, brug, stoomgemaal, accijnsgebouw, park, gasfabriek, sluis en boerderij. Het is bijna een spannend verhaal, wat daar in de Brettenzone het afgelopen millennium allemaal wel niet gebeurde. Mens en natuur hebben het er maar wat druk gehad.

FABRIKBAU UND MODERNE IN DEUTSCHLAND UND DEN NIEDERLANDEN DER 1920ER UND 30ER JAHRE

Ingrid Ostermann, Gebr. Mann, Berlin, 416 pag., gebonden, € 89,-, 978 3 7861 2582 2

In de vroege twintigste eeuw vormde de bouw van fabrieken een van de belangrijkste ontwerp-opgaven. Het was bij uitstek een uitdaging voor de opkomende modernistische architecten om het fabrieksgebouw als ultiem functioneel object rationeel vorm te geven. In een omvangrijke, architectuurhistorische dissertatie, waar de Rijksdienst aan heeft meegewerkt, verkent de Duitse promovendus Ostermann de wisselwerking tussen modernisten en fabrieksbouw in Nederland en Duitsland tijdens het interbellum. Deze gedegen, Duitstalige studie vormt een waardevolle aanvulling op de opvallend schaarse Nederlandse literatuur over fabrieksarchitectuur. Het grootste deel omvat gedetailleerde gevalsanalyses. Van de Nederlandse analyses kan die van de Nedinscofabriek in Venlo belangrijk bijdragen aan de actuele herbestemmingplannen voor dit 'Van Nelle van Zuid-Nederland'.

STEENFABRIEKEN

Beelden van een veranderend landschap

Karin Stadhouders, Stokerkade, Amsterdam, 144 pag., € 17,50, 978 90 7915 609 2

Sinds de twaalfde eeuw behoorden steenfabrieken tot een economisch vitale bedrijfstak, waarin tienduizenden arbeiders een karig belegde boterham vonden. In deze baanbrekende, veelzijdig geïllustreerde publicatie verkent onderzoeker Stadhouders hoe tijdgenoten tegen steenfabrieken aankeken. In literatuur en schilderkunst blijkt het harde leven van het steenovenvolk centraal te staan. De arbeiders leidden bij de fabriek in de uiterwaarden van de grote rivieren een sociaal marginaal bestaan. De steenfabrieken zelf lijken nauwelijks te worden opgemerkt door schilders en

RIETVELDS UNIVERSUM

Anthony Alofsin, Ole Bouman e.a., NAI, Rotterdam, 272 pag., € 39,50, 978 90 5662 745 4

In deze bundel belichten zestien experts het oeuvre van Gerrit Rietveld. Zo schrijft Rijksdienst-onderzoeker Marieke Kuipers dat Rietveld het materiaal van zijn gebouwen niet al te belangrijk vond. Hij stelde de ruimtelijke beleving boven de vorm. De bouwstoffen koos hij slechts naar prijs, beschikbaar-

heid, de bouwvoorschriften en de wensen van de opdrachtgever. Als het maar lichte architectuur opleverde.

BREKEN MET HET VERLEDEN

Herinneren en vergeten op het Valkhof in de Bataafse revolutiejaren

Sandra Langereis, Vantilt, Nijmegen, 196 pag., € 17,50, ISBN 978 94 6004 036 8

Barbarossa, Roodbaard, zoals keizer Frederik I wel werd genoemd, heeft in 1166 in Nijmegen een robuuste, romaanse burcht laten bouwen. Deze Valkhofburcht was 630 jaar lang een landschapelijk baken voor Nijmegen. Gebouwd op een hoge heuvel aan de Waal, met een massieve toren van 47 meter hoog was het een stedelijk embleem. Tot de Fransen hem in 1794 kapotschoten. Restauratie en onderhoud zouden de Staten van Gelre veel geld gaan kosten. Daarom verkochten ze de burcht voor 80.400 gulden aan twee sloopbedrijven. De slopers bliezen de boel met buskruit op en verkochten de 50.000 ton tufsteen door aan fabrikanten, die de stenen vermaalden tot waterdichte cement. Historicus Sandra Langereis beschrijft hoe de Valkhofburcht in deze radicale jaren van de Bataafse Republiek door de democratisch geëngageerde patriotten als een monumentaal symbool van aristocratische arrogantie werd gezien. De Valkhofburcht moest gewoon gesloopt worden, net zoals de Parijse burgers de Bastille gesloopt hadden, de dwangburcht van de Franse koningen. Meteen na de afbraak legde Nijmegen op de heuvel een schilderachtig landschapspark aan, ontworpen door Johann David Zocher. Tegenwoordig willen sommigen in dit rijksmonumentale park de toren van de burcht herbouwen. Langereis pleit ervoor dat niet te doen, omdat de sloop zo mooi aan de Bataafse revolutie herinnert. Integendeel, het inmiddels onherkenbaar gewijzigde Valkhofpark zou juist gerestaureerd moeten worden.

HOE NIEUW WAS DE NIEUWE KUNST?

Vier visies op de art nouveau

Yvonne Brentjens, Lieven Daenens e.a., Waanders, Zwolle, 96 pag., € 19,95, 978 90 400 7741 8

De vraag die de titel vormt, wordt nauwelijks in deze bundel beantwoordt. Maar de vier vooraanstaande kunsthistorici die elk een hoofdstuk voor hun rekening nemen, belichten elk zeker een interessant aspect van de wooncultuur van rond 1900. Zoals de emancipatie van vrouwelijke vormgevers en het bewijs dat slechts rijke klanten zich de sobere meubels van Berlage konden veroorloven.

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt vier maal per jaar.

Jaargang 3, nummer 1, winter 2011

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Peter Don, Sandra Genet, Tessa de Groot, Fon Habets, Floortje Kok, Ben Kooij, Marije de Korte, Lammert Prins, Lies Resink, José Schreurs, Arthur Sloos, Jos Stöver en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (pag. 3 Ton van der Wal & Erwin Zijlstra, 4 Paul van Galen & Ruben Schipper, 10 Paul van Galen, 20 Cees Elzenga, 30 José Schreurs & Ton Penders en 32 Paul van Galen & Bert van As), tenzij anders vermeld

Vormgeving ontwerpjanhaandrikman, Doornenburg

Druk Boom & van Ketel grafimedia, Haarlem

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend. ISSN 1878-7827

Gratis abonnementen op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met brochures: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur

bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

0320 - 269 700

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

020 - 305 4 771

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

070 - 307 3 800

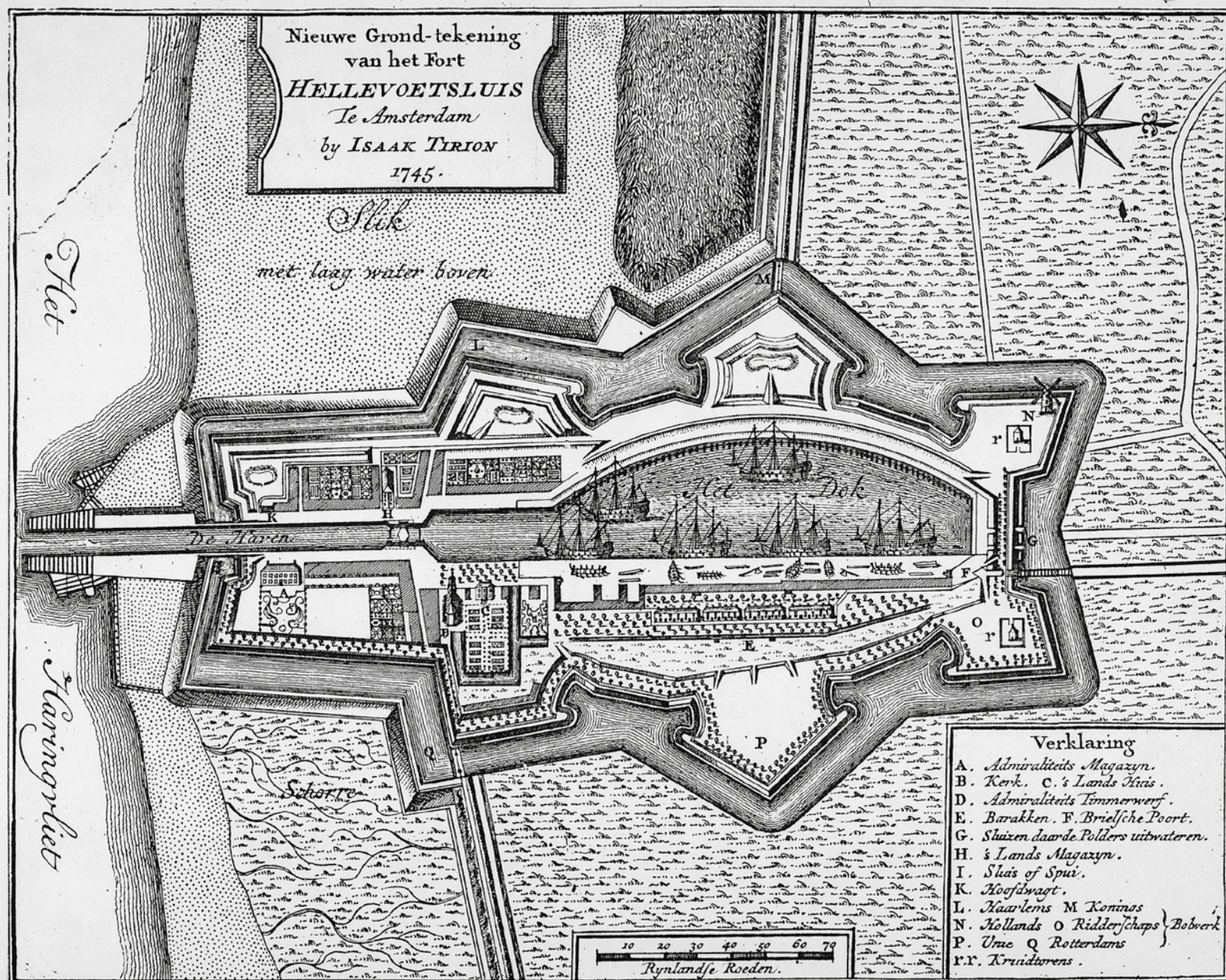
De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan Kunst aan de Eem, de kunsthall verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthalkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. Ook het polystyreen waar het blad in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.

SPELEVAREN IN EEN OORLOGSHAVEN

De verdedigingswerken van Hellevoetsluis worden gerestaureerd. Ook worden ze zo ingericht dat inwoners en toeristen de groene structuur beter kunnen gebruiken en beleven. De rijksmonumentale vestingwerken zijn bijzonder. De wallen omgaven niet een stad, maar een marinewerf. Die werd aangelegd aan het begin van de zeventiende eeuw vanwege de strategische ligging aan het Haringvliet. Aanpassingen, toevoegingen en verbeteringen in de loop van honderden jaren drukten hun stempel op de werken.

In de jaren zestig van de vorige eeuw verliet de laatste mariniersafdeling de vesting. Hellevoetsluis groeide buiten de vesting uit tot een grote woonkern

op het eiland Voorne-Putten. Binnen de vesting werd gerestaureerd en gebouwd. De wallen om de oorlogshaven van weleer bieden nu beschutting en identiteit aan een historische kern, waarin wonen gecombineerd wordt met toerisme en waterrecreatie. Daarin moet de toekomst van de vesting liggen.

Het zuidwestelijke deel van de wallen wordt op dit moment hersteld met behulp van een bijdrage uit de Regeling extra rijkssubsidieëring restauratie monumenten 2009. Op dit zogenoemde Front I-II manifesteert zich heel duidelijk de structuur van een in 1880 aangelegde kustbatterij. Ook ontbreken hier elementen uit de periode van de Duitse bezetting niet. De Rijks-

dienst voor het Cultureel erfgoed vindt dit deel van de vesting vanwege de duidelijke aanwezigheid van deze tijdslagen bijzonder. Daarom laat de dienst een bouwhistoricus het verloop van de restauratie nauwlettend volgen en documenteren. Zo belandt er geen historische informatie tussen wal en schip. ■

DANIELLE TAKENS, consultant uitvoering Monumentenwet voor Zuid-Holland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.takens@cultureelerfgoed.nl.

Deze historische tekening bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.